

С. А. Скорий, Р. В. Зимовець

БІМЕТАЛЕВИЙ ЧЕКАН ІЗ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ: ПРИВІД ДЛЯ РОЗМОВИ ПРО ПОДІБНУ ЗБРОЮ РАННЬОСКІФСЬКОЇ ДОБИ В ЄВРАЗІЇ

Однією з цілей статті є введення до наукового обігу біметалевого чекана епохи скіфської архаїки, знайденого поблизу м. Охтирка Сумської обл., в басейні р. Ворскла (Дніпровське лісостепове Лівобережжя). Це другий достовірно виявлений екземпляр подібної ударної зброї ближнього бою в Україні після чекана, що походить із Оріхового (Донецька обл.). Публікація цієї зброї послужила приводом для роздумів про місце біметалевих чеканів у колі озброєння населення Євразії ранньоскіфської доби, їхньої генези, хронології, шляхів поширення у великому ареалі — Прикубання, Північний Кавказ, Закавказзя, Мала і, можливо, Передня Азія, Поволжя, Південне Приуралля, Центральна Азія (Приаралля), Південно-Західний Сибір. Сьогодні в цей ареал однозначно можна включити Північнопричорноморський степ та лісостеп сучасної України. Дослідження підтверджує, що біметалеві чекани є надійними маркерами маршрутів євразійських кочовиків скіфської доби, зокрема скіфів, періоду славнозвісних передньоазійських походів.

Ключові слова: біметалеві чекани, ранньоскіфська доба, Дніпровське лісостепове Лівобережжя, Євразія, передньоазійські походи скіфів.

Вступ, або про визначення досліджуваного озброєння¹. У колі бойових сокир скіфської епохи, і в паноплії власне скіфів, трапляються, хоча і небагато, екземпляри, досить відмінні від інших предметів цієї категорії зброї ближнього бою. Їхня основна особливість — обов'язкове оформлення однієї зі сторін бойової частини сокири у вигляді прямого або злегка зігнутого, досить довгого, киркоподібного, гострого бойка. Інша сторона,

найчастіше, — молоточкоподібна, іноді має вигляд дуже широкого леза, властивого бойовим сокирам. Переважно ці сокири мають звичайний проух, хоча деякі відрізняються наявністю втулки для закріплення на ручці. Іншими словами, вони можуть бути провушні і втульчасті. Матеріалом для виготовлення цієї групи бойових сокир зазвичай слугувало залізо (сталь), рідше вони є бронзовими або біметалевими (бронзова втулка і залізна бойова частина). Наявність гострого бойка свідчить, що це було ударне озброєння ближнього бою. За безперечної своєрідності цих бойових сокир (принаймні у колі озброєння культур скіфського типу), до цього дня немає узгодженого їх найменування.

У період перших знахідок подібної зброї дослідники не обтяжували себе термінологією, називаючи її просто сокирою або сокиркою (напр.: Прушевская 1917, с. 53—54), а згодом часто-густо для одного і того ж (або близького морфологічно) озброєння стали пропонувати різні терміни. Так, для бойових сокир, відомих на території Сибіру, особливо в Мінусинській улоговині, де вони надзвичайно широко представлені в тагарській культурі, а також в області ананьїнської культури Прикам'я, застосовували термін **клевець**, найчастіше поширюючи це поняття і на дуже значну кількість сокир, як правило бронзових (Киселев 1949, с. 115; Збруева 1952, с. 104, 107). Одиниці такої зброї, віднайдені в старожитності савроматської культури Поволжя і Приуралля, також називали клеvecями (Смирнов 1961, с. 75). Подібну ситуацію в термінології цього виду бойових сокир спостерігаємо і щодо сакських старожитностей Євразійського Степу, наприклад, Приаралля: їх називали клеvecями, клеvecями-чеканами

1. Щиро дякуємо колегам, які допомогли підготувати нашу роботу: В. А. Підобіду, Ю. Б. Полідовичу, А. Г. Тошеву, Г. А. Базарбаєвій, Д. В. Черемісину.

(Вишнева 1973, с. 98), або клевцями (Яблонський 1996, с. 43).

Цей самий термін був поширений від 1960-х р. і на невелику групу ударної зброї такого типу, відому у скіфських старожитностях Північного Причорномор'я (Іллінська 1961, с. 34; Мелюкова 1964, с. 67—68).

Говорячи про своєрідність цього озброєння, В. А. Іллінська та А. І. Мелюкова відзначали наявність у клевців ромбоподібного у перетині довгого клинка з коротким молоточковидним обухом.

Водночас фахівці з культури скіфського часу Сибіру, зокрема карасукської і, особливо, тагарської, ударну зброю ближнього бою стали однозначно називати **чеканами** (Членова 1967, с. 25, 357, табл. 7; Членова 1981, с. 4—7) і відзначали її особливість: звужене, гостре лезо або бойок.

До речі, найменування цієї зброї саме чеканом не випадкове. Ще раніше, у 1950-х рр., М. П. Грязнов, запропонував диференціювати такі сокири на дві групи: чекани — зброя з прямим вістрям, клевці — з дзьобовидно загнутим вістрям, (Грязнов 1956, с. 39). Цю пропозицію підтримала Н. Л. Членова, яка зазначила, що у тагарській культурі зброї із загнутим бойком, тобто клевців, немає (Членова 1967, с. 25).

Згодом цей термін почали стійко використовувати для позначення цієї ударної зброї ближнього бою в культурах скіфо-сибірського світу Євразії, передовсім згаданої тагарської культури Мінусинської улоговини (напр.: Васильєв 2001; Субботин 2014, с. 16—20). Більше того, так стали називати найчастіше й ударну зброю, знайдену, наприклад, на Уралі (Таиров 2010), Північному Кавказі (Пьянков 2005) та у Північному Причорномор'ї (Подобед, Ключнев 1993; Подобед 1994).

Нині деякі зразки згаданого озброєння скіфської епохи деякі дослідники визначають як чекани, а інші без жодних застережень (або із ними) називаються клевцями (Алексєєв 1993, с. 105—106; 2003, с. 50—52; Иванчик 2001, с. 42—43, 46—47; Балахванцев 2011; 2015; Папуашвили, Балахванцев 2016). Так, А. Ю. Алексєєв припускав, що термін «чекан» є точнішим стосовно цієї зброї, але «за традицією» і враховуючи наявність під бойком «дзьоба хижого птаха» його можна назвати «клевецем» (Алексєєв 2003, с. 50, виноска 16).

Мабуть, слід сказати, що існує думка і про тожність понять «чекан» і «клевець», що позначилась на ряді робіт (Кочев 1988, с. 146—148; Горелик 1993, с. 53; Курочкин, Субботин 1993). Раніше ця думка певною мірою відображена в монографії О. О. Вишневської (Вишнева 1973, с. 98).

І все ж очевидні морфологічні відмінності зумовлюють доцільність застосування двох різних понять для цих категорій зброї. На нашу думку, підхід М. П. Грязнова, запропонований

ще 1956 р., не застарів. Так, Є. В. Черненко, працюючи над типологією бойових скіфських сокир, виділяв у групі однолезової зброї чекани та клевці-сокири. І, не зупиняючись на особливостях клевців-сокир, він розділив чекани на кілька підгруп: дугоподібні, з обухом, що розширюється (довго- і короткообушні) і з прямим обухом (Черненко 1980, с. 88).

Ураховуючи конструктивні відмінності, В. А. Кисіль відніс до чеканів ударну зброю ближнього бою зі стрижнеподібним бойком, а до клевців — з ножеподібним (Кисель 2008, с. 112).

О. В. Шелехань нещодавно також запропонував виділяти в сукупності ударно-рубальної зброї скіфського часу в Північному Причорномор'ї дві основні групи — сокири і чекани, розглядаючи «клевці» як нижчу таксономічну одиницю чеканів (Шелехань 2012, с. 5). Чекани, на думку О. В. Шелеханя, це зразки зброї з прямою бойовою частиною (він вказує лише на одну знахідку подібної зброї — з Орехового), клевці ж мають вигнутий профіль. У відділі «клевці» О. В. Шелехань виділяє три типи (Шелехань 2012, с. 6).

Примітно, що Є. В. Черненко і О. В. Шелехань орієнтувались переважно на ознаки чеканів і клевців, запропоновані, як зазначає вище, у 1950-х рр. М. П. Грязновим, проте без посилання на першоджерело.

Підкреслимо, що диференційований підхід до рубально-ударної зброї ближнього бою з використанням термінів «чекан» і «клевець» видається вірним. Для нас чекани — це ударна зброя ближнього бою з прямим різної ширини клинком, що має з одного боку загострений бойок, а з іншого — різної довжини молоточкоподібний обух. Чекан ніколи не має поєднання бойка і широкого леза, властивого сокирі. Клевець же має вигнутий дзьобовидний профіль, зазвичай молоточкоподібний обух, хоча зрідка він має широку частину, звичну для сокир (напр., бронзовий екземпляр із Цукур-Лімана, на Тамані, і залізний, знайдений на Трахтемирівському городищі, в басейні р. Рось) (Прушевська 1917, с. 53—54, рис. 11; Ковпаненко 1971, с. 119, рис. 2: 41). Ця ударна зброя ближнього бою (чекани та клевці) мала єдину функцію і була надзвичайно ефективною у застосуванні проти певних категорій металевго обладунку. Наявність у них гострого бойка (порівняно з іншою зброєю ближнього бою) давала змогу зосередити силу удару на мінімальній площі ураження. До речі, є думка, що поява у кочовиків литих масивних шоломів типу кубанських, здатних ефективно захистити голову воїна, пов'язана саме з використанням чеканів і клевців (Варенов 1990, с. 58). Чекани і клевці, як, втім, і взагалі бойові сокири, були (судячи, наприклад, з зображень на предметах торевтики) зброєю пішого воїна для використання у рукопашному бою.

Рис. 1. Біметалевий чекан із Охтирки, Сумська обл.

Артефакт і контекст знахідки. Чекан, якому присвячена наша публікація і який став приводом для роздумів про цю групу озброєння ближнього бою, передав нам для вивчення харківський колекціонер М. М. Григор'янець. Цей артефакт потрапив до нього безпосередньо від знахідників. За їхніми словами, предмет було виявлено 2018 (або 2019?) року на невеликій глибині за допомогою металодетектора у лісистій місцевості на захід — північний захід від м. Охтирка Сумської обл. Це басейн р. Ворскла, у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі, дуже насичений старожитностями скіфської доби. Район знахідки розташований приблизно за 30 км на північний схід від грандіозного Більського городища скіфського часу (площа — понад 5000 га), що знаходиться в основному на території Полтавської обл. і лише невелика північна частина входить до Сумської обл.

За інформацією М. М. Григор'янца, неподалік від місця виявлення чекана знайдено також ряд виробів із бронзи скіфської доби: вудила зі стрем'ячкоподібними закінченнями (ціла ланка і два фрагменти, кінці «стрем'ячка» опущені донизу, гризла вкриті опуклим орнаментом у вигляді «квадратиків»), 12 дволопатевих наконечників стріл із високою втулкою (два поламани), дзеркало з центральною ручкою-петелькою і високим бортиком. Говорити про ці знахідки як інвентар, що походить із конкретного поховання ранньоскіфської пори, у світлі наявної інформації, на жаль, не доводиться, хоча, судячи з усього, предмети належать до одного хронологічного горизонту. По-перше, кидається у вічі дуже добра збереженість заліза (сталі) біметалевого чекану, що не властиво зброї, знайденій у похованнях, але є цілком звичайним для залізних виробів скіфської доби (зокрема озброєння), виявлених на невеликій

глибині. По-друге, у колі виключно «чоловічих» військових аксесуарів є бронзове дзеркало — типовий жіночий інвентар. Дуже обережно можна припустити, що всі ці знахідки маркують якесь культове місце. Можливо, на користь цього свідчать сильно пошкоджені бронзові вудила, що могло бути пов'язане з проявом ритуального псування (Скорий, Зимовець, Орлик 2022).

Опублікований чекан складався з чотирьох основних деталей: трьох металевих — бойової ударної частини, бронзової втулки, втоку, і одної дерев'яної — ручки, що не збереглась (або сокирища), на яку кріпилися металеві деталі (рис. 1—3).

Бойова (ударна) частина виготовлена з одного залізного (або сталевого), досить прямого і вузького, добре прокованого, клиноподібного бруска загальною довжиною 25,5 см, із чітко вираженим ребром жорсткості по центру, що плавно звужується до вістря. Бойову частину складають киркоподібний бойок, ромбоподібний у перетині, довжиною 15,5 см і з максимальною шириною до 2,0 см, і молоточкоподібний обух, також ромбоподібний у перетині, довжиною 7,5 і з максимальною шириною до 1,5 см. Вона була вставлена і закріплена у бронзовій втулці, відрізняється дуже гарною збереженістю. Водночас слід зазначити, що вістря бойка розклепане, скоріш за все, внаслідок сильного удару (або ударів) об металеву поверхню (рис. 1; 3: 1).

Втулка чекана — бронзова, лита, циліндрична, виготовлена в техніці лиття за двосторонньою моделлю. Довжина (висота) її 6,8 см. У перетині має овальну форму діаметром 3,0 × 2,5 см. Зверху втулка перекрита грибоподібним навершям у вигляді опуклого щитка, що лежить краями на бойовій ударній частині. Нижче розташований горизонтальний валик,

Рис. 2. Бронзовий вток біметалевого чекана з Охтирки

який точно збігається з ребром жорсткості на ударній частині чекана. Майже прямий кут у місці зчленування втулки та бойка прикрашений стилізованим зображенням об'ємної голівки хижого птаха. Очі птиці моделюються двома наскрізними отворами, дзьоб довгий, загнутий, схоже, зі слідами пізнього облому. Цей декоративний елемент знаходиться на втулці і, безперечно, був відлитий разом із нею. Довжина голівки 1,4 см, ширина — 1,0 см.

Кріплення бойової частини клинка в бронзовій втулці

здійснено в такий спосіб: залізну частину вставлено у двоскладову форму і залито бронзою, потім втулку закрито зверху грибоподібним капелюшком. Таким чином, бойова частина чекана надійно закріплена в бронзовій втулці. У процесі корозії утворилися напливи заліза на бронзу втулки.

Кріплення втулки чекана на дерев'яній ручці здійснено в її нижній частині за допомогою круглого бронзового штифта, що проходить крізь деревину сокирища, і закріплений з двох сторін в отворах. Крім того, з однієї зі сторін, вище від вказаного кріплення, приблизно по центру втулки, знаходиться ще один отвір. Можливо, він також мав додаткову функцію кріплення. На цій же стороні втулки видно три довгасті коси поглиблення, нанесені, ймовірно, лопатою у момент розчищення металевого предмета. Нижня частина втулки має, судячи з усього, давнє пошкодження (рис. 1; 3: 1).

Вток, що вінчав кінець сокирища, має вигляд довгастого циліндра з округлою нижньою частиною завдовжки 7,9 см і діаметром 2,6 на 2,2 см. У верхній частині втока, на відстані 1,0 см від краю, розташований горизонтальний валик, подібний до того, що є у верхній частині бронзової втулки. В центрі валика з двох сторін є круглі отвори, в яких закріплений залізний штифт, за допомогою якого вток фіксувався на кінці сокирища. У районі кріплення штифта видні нальоти корозії заліза. У нижній частині втока є овальна лакуна (1,8 × (0,9—1,0) см), поза сумнівом, ливарний брак, що утворився через недолів металу у форму (рис. 3: 2). Якщо врахувати різний діаметр отвору втулки і втоку, можна дійти висновку, що дерев'яне сокирище у місці кріплення втока злегка звужувалось. Загальна довжина сокирища, на жаль, не зрозуміла.

З приводу довжини рукоятей бойових сокир (відповідно, чеканів та клевців) існують такі

уявлення. В. А. Іллінська та А. І. Мелюкова (які брали до уваги, насамперед, зображення даної зброї ближнього бою на предметах торевтики та монетах) вважали, що вона відповідає довжині руки людини (Іллінська 1961, с. 43) або дорівнювала приблизно 1/3 людського зросту (Мелюкова 1964, с. 68). Найімовірніше, розмір рукояті або сокирища бойової сокири дійсно визначений індивідуальними особливостями воїна — його зростом і довжиною руки. Схоже, ці міркування підтверджують широко відома парадна сокира зі збереженою рукояттю з кургану 1/Ш Келермеського могильника (завдовжки 73,3 см) (Кисель 1997, с. 4) і зафіксована археологічно довжина рукояті тих же чеканів у деяких похованнях, наприклад, в кургані 2 некрополя Джал-Арик II (Західний Тянь-Шань, Киргизстан), де вона дорівнювала 55 см (Ташбаєва 2011, с. 45—46, рис. 9).

Місце виробу у колі біметалевих чеканів Євразії. Екземпляр зброї, що публікується, належить до групи біметалевих чеканів, бойова частина яких (бойок і обушок) має вигляд єдиної пластини, виготовленої з високоякісного заліза або сталі. Трубочаста циліндрична втулка відлита з бронзи і, як правило, прикрашена пташиною голівкою. У поодиноких випадках біметалеві чекани прикрашені двома пташиними голівками, «паличкою» на втулці або взагалі не мають такого роду прикрас.

Свого часу вказану зброю ближнього бою в окрему групу чеканів виділила Н. Л. Членова (Членова 1981, с. 4—7). Пізніше цю ідею підтримав і розвинув А. С. Балахванцев, підкресливши, що саме поєднання цих двох ознак (біметалізм і наявність литої пташиної голівки) дає підстави виділяти ці екземпляри (зокрема серед біметалевих) в особливу групу чеканів або клевців, за його термінологією (Балахванцев 2015, с. 22). Ареал таких чеканів дуже великий і охоплює регіони Євразії: Причубання, Північний Кавказ, Закавказзя, Малу і, можливо, Передню Азію, Поволжя, Південне Приуралля, Центральну Азію (Приаралля), Південно-Західний Сибір. Нині можна однозначно говорити й про степову і лісостепову зони Північного Причорномор'я (рис. 4). Проте кількість знахідок поки ще не надто значна.

Подібні чекани цілком обґрунтовано багато дослідників розглядають як один із виразних елементів найдавнішої культури номадів ранньої залізної доби, автентичної або привнесеної ззовні: у власне скіфів (напр.: Пиотровський 1989, с. 8; Подобед, Ключнев 1993; Подобед 1994; Балахванцев 2011, с. 44—49; 2015, с. 24 та ін.) і племен скіфського «кола» — саків, савроматів (напр.: Смирнов 1961, с. 75; Курочкин, Субботин 1993, с. 61—62; Дударев 1998, с. 89). Утім, є думка про них, як про елементи кімерійсько-скіфської паноплії (напр.: Алексеев 1992, с. 37; 2003, с. 50) або одну з категорій матеріальної культури власне кімерійців (напр.:

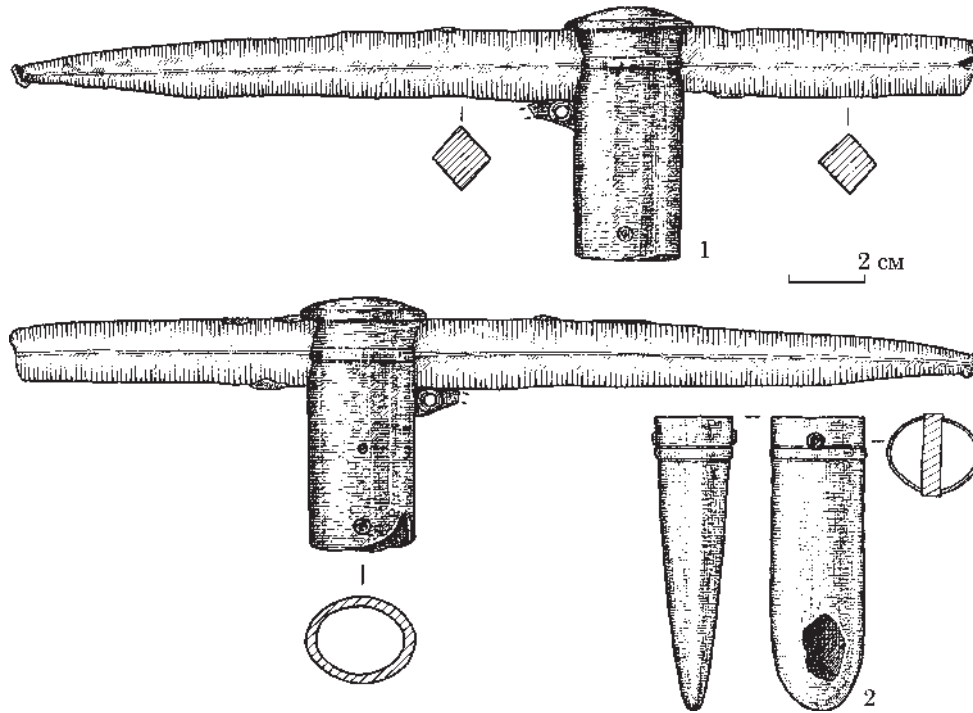

Рис. 3. Біметалевий чекан із Охтирки (рис. Т. В. Менчинської)

Иванчик 2001, с. 49). У будь-якому разі, біметалеві чекани, на думку ряду дослідників, маркують напрями і маршрути найдавніших кочовиків раннього залізного віку: вихідні території, місця перебування номадів у ході тих чи інших військових акцій, шляхи повернення на історичну батьківщину. «Біметалеві чекани, — цілком справедливо підкреслював А. Ю. Алексеев, — одна з небагатьох категорій,

що найповніше характеризує напрям і маршрут ранньої хвилі кочовиків» (Алексеев 1992, с. 37; 2003, с. 50).

Картографування цих артефактів, складання їхніх каталогів мають свою історію. З часом число чеканів цієї групи дещо збільшилось. Картографування біметалевих чеканів із голівкою хижого птаха здійснили Г. Косак (Kossack 1983, Karte, с. 181), Б. Б. Піотровський

Рис. 4. Карта знахідок біметалевих чеканів на території Євразії

(Пиотровский 1989, с. 10, рис. 8), А. Ю. Алексеев (Алексеев 1992, с. 202, рис. 1; 2003, с. 374, рис. 4). Переліки різної кількості знахідок наведено у низці робіт, найперша з яких належить Н. Л. Членовій (1981, с. 5, рис. 1). Пізніше їх опублікували С. В. Кузьмичих (1983, с. 142), В. А. Подобід і М. М. Ключнев (Подобед, Ключнев 1993; Подобед 1994), А. І. Іванчик (2001), А. Ю. Алексеев (2003), А. В. П'янков (2005), А. Д. Таїров (2010), В. І. Козенкова (2014), А. С. Балахванцев (2015). Важливими є зведені таблиці ілюстрацій чеканів, представлені в статтях Н. Л. Членовій (1981, с. 5, рис. 1), Б. Б. Піотровського (1989, с. 9, рис. 7), В. І. Козенкової (2014, с. 161, рис. 1), монографіях А. І. Іванчика (Іванчик 2001, с. 46—47, рис. 23) та А. Ю. Алексеева (Алексеев 2003, с. 374, рис. 4).

Каталог А. С. Балахванцева є найповнішим (15 знахідок) і найгрунтовнішим, хоч і не вичерпує всього кола знахідок чеканів (про що далі), з досить докладним описом умов виявлення, пропонуваними датами тощо (Балахванцев 2015, с. 23). Зазначимо, що у каталогах Н. Л. Членовій фігурують шість біметалевих чеканів з голівками хижих птахів, у Б. Б. Піотровського — вісім, у В. А. Подобіда і М. М. Ключнева — 11, А. В. П'янкова та А. І. Іванчика — 12, А. Ю. Алексеева — 10, А. Д. Таїрова — 14, В. І. Козенкової — вісім (ще два вироби до чеканів не належать).

Однак, зважаючи на загальну нечисленність біметалевих чеканів, має сенс розглядати не лише екземпляри з голівкою хижого птаха на втулці (як це зробив А. С. Балахванцев), але й біметалеві чекани без подібних голівок, або з виступом під бойком у вигляді «палички». Ще один аргумент на користь такого загального розгляду полягає в тому, що литі втулки чеканів із голівкою хижого птаха чи без неї виготовлені однаково і досить подібні зовні, відрізняючись лише в деталях. Водночас варто погодитись із думкою В. А. Подобіда про те, що практично всі біметалеві чекани мають риси індивідуальності і абсолютно ідентичних екземплярів серед них немає (Подобед, Ключнев 1993, с. 45; Подобед 1994, с. 182). Потрібно також урахувати, що в низці знайдених чеканів залізна (або сталева) бойова частина збереглась у край погано внаслідок корозії, що ускладнює їх.

Нижче наведено каталог знахідок чеканів, взявши за основу зведення А. С. Балахванцева, з посиланнями, наскільки можливо, на першоджерела (таблиця)¹.

Чекани з пташиною голівкою під бойком.

1. Село Борова, Нижнє Притоболля, Південно-Західний Сибір. Випадкова знахідка (Могильников 1992, табл. 116: 10). В. А. Могильни-

ков датував чекан за аналогією з екземпляром із кургану 84 в Уйгараку VII—VI ст. до н. е. (Могильников 1992, с. 279), А. С. Балахванцев, вказуючи на сильну стилізацію пташиної голівки західносибірського чекана, вважає за можливе обмежити його дату VI ст. до н. е. (Балахванцев 2015, с. 23).

2. Урочище Гора Сулак біля Оренбурга, Приуралля. Випадкова знахідка (Смирнов 1964, рис. 77: 16). На думку К. Ф. Смирнова, зброя виготовлена ананьїнським майстром і потрапила у савроматське середовище як імпорт (Смирнов 1961, с. 75).

3. Бугурусланський район, Оренбурзька обл., Приуралля. Випадкова знахідка на розораному полі. Ранньоскіфський час. Приватна колекція (Балахванцев 2011; 2015). Особливістю цього чекана є наявність двох пташиних голівок — одна зверху бронзової втулки, інша — під бойком. А. С. Балахванцев датує бугурусланський екземпляр другою половиною VII — початком VI ст. до н. е. (Балахванцев 2011, с. 46).

4. Село Шантаріно Челябінська область, Південне Зауралля. Випадкова знахідка 2010 р., за 3,2 км на південь від села, на лівому березі річки Каракулька (Таїров 2010). А. Д. Таїров зараз датує чекан VII ст. до н. е. (Таїров 2019, с. 127).

5—7. Чекани з Ананьїнського могильника, Поволжя. Один знайдений у могилі G (Збруева 1952, табл. XXII: 4), інший походить з поховання IX—X—XI, ще один чекан придбаний у місцевих селян (Кузьмичих 1983, с. 142, 253, табл. LVI: 7—8, 10; Васильев 2001, рис. 2: 3). Чекани датовано кінцем VI або початком V ст. до н. е. (Збруева 1952, с. 106; Кузьмичих 1983, с. 142; Васильев 2001, с. 36). Проте А. Ю. Алексеев, враховуючи датування стріл із поховання С, одночасного, на його думку, з похованням G, запропонував для них дату VII ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 52). Питання про дату поховання буде розглянуто нами спеціально.

8. Уйгарак, могильник, курган 84, Приуралля, Центральна Азія (Вишневская 1973, табл. XX: 1). Бойок чекана обламаний. Виріб був у комплекті із бронзовим втоком. Поховання, в якому знайдено біметалевий чекан, за складом комплексу, насамперед сагайдаком, О. А. Вишневська датувала початком VI ст. до н. е. (Вишневская 1973, с. 123). Згодом Г. М. Курочкін і А. В. Суботін запропонували понизити комплекс до VIII—VII ст. до н. е. (Курочкин, Суботин 1993, с. 59). Докладніше на цьому питанні зупинимось далі.

9. Село Імірлер поблизу Амасії, Центральна Анатолія (Туреччина), Мала Азія. Кочівницьке поховання виявлено під час грабіжницьких розкопок 1971 р. Зберігся представницький інвентар: крім біметалевого чекана зі втоком є залізний меч, сагайдак, бронзові удила від кінської вуздечки (Ünal 1982, с. 65—81). Щодо дати цього поховання існують різні думки (від першої поло-

1. Далі номери по тексту відповідають номерам у таблиці.

вини VII до початку VI ст. до н. е.). Це питання ми докладніше розглянемо нижче.

10. Район Муша, на захід від озера Ван, Східна Анатолія, Мала Азія. Випадкова знахідка (Пиотровский 1989, рис. 7: 8).

11. Чекан із зібрання Археологічного музею в Стамбулі (Іванчик 2001, с. 47, рис. 22: 12). Точне місце виявлення предмета невідоме. Швидше за все, цей чекан знайдено на території Туреччини (Іванчик 2001, с. 48).

12. Півострів Тамань, Прикубання, випадкова знахідка (Мурзін, Шлайфер 2007, с. 112—113, рис. 3: 3; 2008, с. 49, 51, рис. 4: 3; 9). Автори відносять цю зброю до епохи скіфської архаїки (Мурзін, Шлайфер 2007, с. 111).

13. Село Цайші, р-н Зугдіді, Західна Грузія, Колхіда, Закавказзя. Випадкова знахідка 2005 р. у районі ґрунтового могильника, що руйнується (Папуашвили, Балахванцев 2016, рис. 1: 1, с. 291, рис. 2: 9). Спочатку А. С. Балахванцев вказував, що найближчою аналогією цайшській знахідці є чекан із села Борова в Південно-Західному Сибіру, і схильний був відносити його до VI в. до н. е. (Балахванцев 2015, с. 23). Пізніше, враховуючи ступінь опрацювання голівки хижого птаха під бойком, вважав можливою датою і кінець VII ст. до н. е. (Папуашвили, Балахванцев 2016, с. 203).

14. Чекан із зібрання Метрополітен Музею в Нью-Йорку (Пиотровский 1989, рис. 7: 4; Іванчик 2001, рис. 22: 3; Алексеев 2003, рис. 4: 10) Точне місце знахідки невідоме, проте в електронному каталозі музею зазначено походження: «Західна Азія»¹ і дата VI—V ст. до н. е. Цей чекан має низку особливостей. По-перше, це єдиний екземпляр, у якого втулка виготовлена зі срібла, а не з бронзи, як у решти. По-друге, на капелюшку втулки зображений хижак, що згорнувся. По-третє, екземпляр має дві пташині голівки: одна — під бойком, інша — під обушком. Датовано другою половиною VII — початком VI ст. до н. е. (Горелик 1993, табл. XXVIII, 84) або VI—V ст. до н. е. (Фаркаш 1992, с. 170). Перша дата видається вірнішою (Алексеев 2003, с. 51). Слід наголосити, що це єдиний чекан із паспортом «Західна Азія», тобто теоретично, він може походити з території Ірану та Близького Сходу, хоча не виключено і малоазійське походження.

15. Чекан із зібрання Британського музею в Лондоні (Curtis, Kruszynski 2002, с. 74, рис. 43, № 178; Forgotten Empire 2005, с. 234, N 438). Місце знахідки — територія Туреччини. В електронному каталозі музею датований близько 600 р. до н. е.²

16. Село Оріхове Антрацитівський район Луганської області, Україна, випадкова знахідка. Був датований VIII—VII ст. до н. е. (По-

добед, Ключнев 1993, с. 45—46; Подобед 1994, с. 183—184).

17. Охтирка, басейн р. Ворскла, Дніпровське Лісостепоное Лівобережжя. Випадкова знахідка. Чекан виявлений у лісистій місцевості, на захід — північний захід від м. Охтирка Сумської обл. Приватна колекція.

Чекани без пташиної голівки під бойком.

18. Перкальський могильник кобанської культури, Північний Кавказ. Чекан походить зі зруйнованого поховання (Егоров 1955, с. 60, рис. 20: 3; Мелюкова 1964, табл. 21: 6). Н. Л. Членова звернула увагу на подібність цього виробу до тагарських бронзових чеканів, зокрема, на наявність «палічки» між бойком і втулкою (на місці пташиної голівки), що є характерною особливістю ранньотагарських чеканів (Членова 1967, с. 26). Перкальський могильник датований VII ст. до н. е., чи кінцем VII—VI ст. до н. е. У контексті хронологічного пониження ранніх етапів тагарської культури ймовірним є більш раннє датування (про це нижче).

19, 20. Село Ергета, західна частина, район Зугдіді, Західна Грузія, Колхіда, Закавказзя, могильник Ергета II (розташований в 13,5 км від Цайші), могильна яма 11. У ній разом із різноманітним інвентарем знайдені два чекани. Один із бойовою залізною частиною, хоча й сильно кородованою. Другий представлений лише бронзовою втулкою та фрагментом ударної частини (Папуашвили, Балахванцев 2016, с. 200, рис. 1: 2, 3). За оформленням втулки обидва чекани надзвичайно схожі на екземпляр із Цайші, тому автори публікації цілком резонно припустили, що вони також мали голівку хижого птаха під бойком, як і чекан із Цайші. За хронологічною шкалою, розробленою Р. І. Папуашвілі, могильники, що містять інвентар, подібний до інвентарю з Ергета, датовані кінцем VII — початком VI ст. до н. е. (Папуашвили, Балахванцев 2016, с. 200).

21. Могильник Гунделен, верхів'я річки Баксан, Кабардино-Балкарія, Північний Кавказ. Збереглась кругла бронзова втулка з двома валиками у верхній частині, а також фрагменти металу, що не ідентифікуються, у верхній частині (Виноградов 1972, с. 125, рис. 30: 12).

22. Станиця Пластунівська, Краснодарський край, Прикубання, випадкова знахідка. Фрагментований чекан (вціліла бронзова втулка із фрагментом залізної пластини) виявлено на орному полі. Втулка конічної форми, нерегулярного огранювання (цим вона подібна до чекану з Оріхового). Зверху закрита грибоподібним капелюшком, під яким два валики. Судячи з лінії облому у верхній частині втулки, там розташовувалась пташина голівка (Пьянков 2005, с. 280—281).

23. Могильник Кічигіно I, курган 5, могила 1, Південне Зауралля. Біметалевий чекан виявлено в багатому чоловічому військовому похованні, єдиному в кургані. Чекан розташо-

1. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/>.

2. https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1969-0719-1.

увувався праворуч від кістяка, у верхній частині стегна, бойовою частиною до ніг. Інвентар поховання, до якого входили дзеркало з довгою заго-стреною ручкою, архаїчний набір стріл, поясні обойми і бляхи-застібки, підковоподібні бляхи, бронзові і золоті бляхи, виконані в звіриному стилі (хижак котячої породи, мотив складно-го завитка тощо дали авторам розкопок змогу включити його до складу «аржано-кічигінського хронологічного горизонту» пам'яток Азіатської частини степової Євразії, що датовані другою половиною VII — першою половиною VI ст. до н. е. (Таиров, Боталов 2010, с. 55—68).

24. *Городище Нум III, Південно-Західний Сибір*. Дата при публікації: середина — друга половина I тис. до н. е. (Зиков и др. 1994, с. 145, № 193). Враховуючи помітну «стилізацію пташиної голівки, що увінчує втулку клевиця», А. С. Балахванцев запропонував для чекана дату: кінець VII — перша половина VI ст. до н. е. (Балахванцев 2015, с. 23). Чи можна розглядати плавний вигин верхньої частини втулки як стилізовану пташину голівку (що припускають публікатори чекана і А. С. Балахванцев) — питання відкрите. Однак, у будь-якому разі, цей виріб не належить до групи біметалевих чеканів, що мають литу голівку хижого птаха під бойком.

Отже, нині ми маємо достовірні відомості про 24 біметалеві чекани, у 17 з яких під бойком є скульптурне зображення голівки хижого птаха. Слід зазначити, що ця найтонша деталь біметалевих чеканів дуже схильна до ушкоджень: обломів, окиснень із боку бойкової частини. Також вона була найскладнішою деталлю для відливки. Тому не виключено, що на частині чеканів (зокрема, зі станиці Пластунівської, Гунделена, Ергета) голівки птахів втрачені через різні причини. Тобто з високою ймовірністю можна стверджувати, що біметалеві чекани без пташиної голівки під бойком є винятком із загального правила: у переважній більшості екземплярів скульптурна голівка птиці присутня.

За інформацією, розміщеною у статті Р. І. Папуашвілі та А. С. Балахванцева, є відомості про ще, як мінімум, п'ять біметалевих чеканів із голівкою птаха під бойком. Один екземпляр знайдено на Північному Кавказі і він знаходиться у приватній колекції в Москві, ілюстрації ще чотирьох, виявлених у Харківській і Вінницькій областях, з'являлись у мережі Інтернет (Папуашвілі, Балахванцев 2016, с. 202, посилання 2)¹. Зрозуміло, ці факти вимагають

1. Останнім часом у соціальних мережах, зокрема у фейсбуці, виставляють фото низки біметалевих чеканів, як правило, доброї збереженості. Це копії ілюстрацій виробів, що з'являються на різних аукціонах. Нам вдалось нарахувати близько десятка подібних артефактів. Всі вони мали литу голівку хижого птаха під бойком. На жаль, достовірно (для всіх виробів) не відомо: а) з яких регіонів Євразії

перевірки, але нехтувати відомостями про те, що подібні чекани можуть трапитись і в Дніпровському Правобережжі України, не варто.

Опублікований нами чекан з околиць м. Охтирка за формою бойової залізної частини (у вигляді прямого, досить вузького бруска з бойком, що звужується, і молоточкоподібним обушком), а також за оформленням верхньої частини бронзової втулки і голівки хижого птаха під бойком найбільше нагадує чекан з Імірлера (Анатолія). Відмінність є незначною: у нашого чекана у верхній частині втулки є один горизонтальний валик, а у екземпляра з Імірлера — два. Втім, заради об'єктивності потрібно вказати, що бойова частина із заліза імірлерської зброї пошкоджена корозією. У будь-якому разі, ці два чекани не є абсолютно ідентичними, хоча надзвичайно подібні один до одного. За зовнішнім виглядом бойової частини до охтирського чекана подібний екземпляр, знайдений на Тамані, що зберігається в Музеї зброї у Запоріжжі, але його бойова частина суттєво пошкоджена корозією.

Варто зазначити, що комплектність — бойова металева частина чекана і бронзовий вток для сокирища, подібно до того, як це має місце в Охтирці, відома ще лише у чотирьох випадках: у кургані 84 могильника Уйгарак, в Імірлері, похованні G Ананьїнського могильника і похованні 1 кургану 5 могильника Кічигіно I. Зовні всі ці втоки різні, однак їх поєднує одна риса, мабуть, притаманна всім чеканам: судячи з діаметрів втулок бойової частини і втоків, дерев'яні рукояті звужувались до кінця, на якому закріплювався вток.

Потрібно особливо наголосити, що чекан з Охтирки — друга після Оріхового достовірна знахідка цього виду зброї в Україні. Водночас охтирський чекан відрізняється від оріхівського: останній має лезоподібний бойок і високий обушок, у формі сильно витягнутого ромба у перетині (рис. 5).

Датування біметалевих чеканів. Більшість біметалевих чеканів є випадковими знахідками (12 екз.). Один чекан знайдено на городищі, тобто поза закритим комплексом. Ще 11 виявлені на території могильників, проте серед них у закритих комплексах лише 6 чеканів: у кургані 84 могильника Уйгарак, в Імірлері, кургані G в Ананьїно, у могильній ямі 11 могильника Ергета II (2 екз.), у похованні 1 кургану 5 могильника Кічигіно I.

вони походять, б) їхня доля. У будь-якому випадку, для всебічного наукового вивчення ці знахідки нам не доступні. З указаних причин вважаємо за неможливе включити їх у цю працю повноцінним історичним джерелом. Однак сам факт знахідок і зовнішній вигляд чеканів свідчать, мабуть, про ширше, ніж вважали раніше, поширення цього озброєння в євразійському ареалі і його безумовну типологічну варіабельність.

Рис. 5. Біметалевий чекан із Оріхове, Донецька обл., фото з архіву Донецького обласного краєзнавчого музею, друкується вперше

Тобто можна говорити лише про п'ять поховань, які є закритими комплексами, важливими для визначення часу побутування біметалевих чеканів. Суттєво, що ці опорні комплекси розташовані на різних територіях Євразії: Закавказзя, Колхіда, Грузія (могильник Ергета II); Поволжя (Прикам'я), Східна Європа (могила G Ананьїнського могильника); Південне Зауралля (курган 5 могильника Кічигіно I); Приаралля, Центральна Азія (поховання в кургані 84 могильника Уйгарак); Мала Азія, Центральна Анатолія (поховання в Імірлері поблизу Амасії).

На підставі дат трьох зі згаданих комплексів, найбільш яскравих і значущих (Імірлер, Уйгарак, Ананьїно) побутування біметалевих чеканів низка дослідників визначає у рамках VIII—VII ст. до н. е. (Курочкин, Субботин 1993; Подобед 1994; Подобед, Ключнев 1993).

Але чи так це? Звернімось ще раз до інвентарю зазначених поховань — маркерів і з'ясуємо, на чому засновані уявлення про їхню хронологію.

Але спочатку наголосимо на кількох фактах. Два чекани з могильної ями в некрополі Ергета II (Колхіда, Закавказзя) переконаливо датовані кінцем VII — початком VI ст. до н. е. (Папуашвили, Балахванцев 2016, с. 200).

Могила 1 кургану 5 могильника Кічигіно I за сукупністю інвентарю також дуже аргументовано датована другою половиною VII — першою половиною VI ст. до н. е. (Таиров, Боталов 2010, с. 55—68).

Чекан, що походить зі зруйнованого поховання Перкальського могильника кобанської культури, В. І. Козенкова досить точно віднесла до одного з кенотафів, який цілком аргументовано можна датувати VII ст. до н. е. чи кінцем VII — VI ст. до н. е. з огляду на чітко визначені хронологічні позиції самого могильника (Козенкова 2014, с. 101).

Отже, розглянемо три основні закриті поховальні комплекси, які стали підставою для визначення хронології біметалевих чеканів раннього залізного віку в Євразії.

1. *Імірлер, на північ від р. Амасія, Анатолія, Мала Азія.* Кочівницьке поховання виявлено під час грабіжницьких розкопок, однак різноманітний інвентар зберігся. До нього входять: довгий залізний меч із ниркоподібним перехрестям і брускоподібним наверхшам (78,8 см), сагайдак — 28 бронзових наконечник стріл (для наукового вивчення доступними стали лише сім із них), біметалевий чекан (втулка бронзова) із рифленим сплющеним втоком, бронзові вудила зі стрем'ячкоподібними закінченнями і золотий браслет, проданий невідомій особі (Ünal 1982, с. 65—81).

Щодо дати цього яскравого поховального комплексу існують різні точки зору. В. Юнал, публікатор матеріалів поховання, відніс зазначений набір стріл до VII — початку VI ст. до н. е. (Ünal 1982, с. 81).

А. Ю. Алексеев датував цей комплекс спочатку першою половиною — серединою VII ст. до н. е. (Алексеев 1992, с. 85—86), пізніше —

серединою VII ст. до н. е. (Алексеев, Качалова, Тохтасєв 1993, с. 84), згодом — другою — третьою чвертями VII ст. до н. е., орієнтуючись на позиції С. В. Поліна щодо хронології скіфських архаїчних наконечників стріл (Алексеев 2003, с. 149).

І. М. Медведська за запропонованою нею періодизацією скіфської архаїки віднесла комплекс з Імірлера до другого етапу, що в абсолютних датах відповідає 700—650 рр. до н. е. (Медведская 1992, с. 95). Відштовхуючись від хронологічних розробок І. М. Медведської, версію про те, що могила в Імірлері має вік не пізніше першої половини VII ст. до н. е., підтримали Г. М. Курочкін та А. В. Суботін (Курочкин, Суботин 1993, с. 59).

С. Л. Дударев запропонував датою поховання в Імірлері вважати середину VII ст. до н. е. (Дударев 1998, с. 89).

А. І. Іванчик вважає, що цей комплекс слід відносити до «раннього етапу келермеського періоду, мабуть, дещо раніше Келермеських курганів Веселовського» (Іванчик 2003, с. 48).

Зрештою, С. В. Махортих, який ґрунтовно проаналізував комплекс із Імірлера, насамперед стрілецький набір, на наш погляд, цілком справедливо датує його кінцем VII або початком VI ст. до н. е. (Makhortykh 2022, р. 64).

Справді, з семи бронзових наконечників стріл п'ять, що збереглися, належать до дволопатевих із лавролистною або гостролистною голівкою так званого келермеського типу, дата яких — кінець VII — початок VI ст. до н. е. Звичайно, у ході датування комплексу знахідок методично правильно орієнтуватися на пізніші з них. Не належить до найдавніших і залізний меч досить великих розмірів із ниркоподібним перехрестям і брусковидним навершям, сплющеною у перетині ручкою. Подібна зброя характерна для VII—VI ст. до н. е. (Алексеев, Качалова, Тохтасєв 1993, с. 84), обмежувати її дату виключно рамками VII ст. до н. е. було б неправильним.

2. *Село Ананьїно поблизу Єлабуги, Татарстан, Прикам'я.* Ґрунтовий могильник, поховання Г. Розкопки П. А. Пономарьова. Чоловіче поховання, кістяк зберігся погано. З інвентарю — кам'яні плитки, біметалевий чекан із бронзовою втулкою та залізним вістряем, глиняний посуд, на краю якого збереглася залізна сильно іржава пластинка (ймовірно, ніж). На черепній кістці — бронзова кругла бляха з орнаментом, ліворуч від неї — срібна спіраль. Праворуч — оселок. Біля щелепи — срібна гривна, праворуч від неї — залізний наконечник списа дуже поганої збереженості. У середній частині могили — два обламані крем'яні наконечники стріл і бронзовий вток (від чекана). Нижче — великий залізний кинджал дуже поганої збереженості. У нижній частині могили — дві кам'яні плитки, на одній із них — кістка бика.

Велика кількість залізних предметів, наявність гривні й оселка, на справедливу думку А. В. Збруєвої, дає підстави вважати це поховання синхронним могилі С (Збруєва 1952, с. 39). Додамо, що ці поховання зближує наявність абсолютно однакових срібних спіралей. Серед предметів озброєння у могилі С знайдено сім бронзових наконечників стріл: шість втульчастих та один черешковий. На підставі особливостей цих наконечників А. В. Збруєва датувала обидві могили часом не раніше кінця VI або початку V ст. до н. е. (Збруєва 1952, с. 39). Згодом ця дата трапляється й у інших роботах (Кузьминых 1987, с. 142).

Проте пізніше А. Ю. Алексеев запропонував для поховання С (отже і для G) набагато нижчі хронологічні рамки, спираючись на «сучасну дату наконечників», а саме — VII ст. до н. е., можливо, навіть початок цього століття (Алексеев 2003, с. 52).

Однак згаданий комплекс наконечників стріл не виглядає надто архаїчним. З шести втульчастих екземплярів чотири є дволопате-вими, три з них — з лавролистною голівкою та різною мірою високою втулкою, на одному є шип (Збруєва 1952, табл. XIX: 6—12). Такі наконечники широко відомі, особливо у старожитностях скіфської доби Східної Європи, наприкінці VII — у першій половині VI ст. до н. е. Ще пізнішими виглядають два трилопатеві наконечники з трикутною голівкою і невисокою втулкою (Збруєва 1952, табл. XIX: 11—12). Навіть із великою натяжкою їх складно обмежити рамками VII ст. до н. е., тим паче першою половиною цього століття.

Таким чином, підстав для такого різкого «старіння» ананьїнського комплексу, по суті, немає. Найімовірніше, що за часом він близький до поховання в Імірлері.

3. *Курган 84 могильника Уйґарак, Приаралля, Центральна Азія, Казахстан.* Військове чоловіче поховання, пограбоване. Від небіжчика збереглися лише кістки лівої ноги. По них видно, що похований лежав витягнуто, на спині, головою на захід — південний захід. На дні грабінницької вирви знайдено бронзовий вток, напівсферичну бляшку від кінської вуздечки і керамічний ліпний виріб у вигляді совка без ручки. В узголів'ї померлого лежала частина непотривоженого поховального інвентарю: біметалевий чекан із бронзовою втулкою (на ній відлита голівка хижого птаха) і залізним обламаним клинком. Поруч — бронзовий черешковий тригранний наконечник стріли. Зліва в узголів'ї лежала кінська зброя. Від неї залишилися бронзові вудила з стрім'якоподібними закінченнями, чотири пронизки для ременів, що перехрещуються. На рівні стегна небіжчика лежав пучок бронзових наконечників стріл, обернених вістряма вниз (сагайдачний набір). Разом у пучку 34 наконечники: дев'ять черешкових дволопатевих, 18 черешкових

трилопатевиx і тригранних, три втульчастих трилопатевиx, два втульчастих дволопатевиx і два чотиригранних втульчастих. Поруч у нірці гризуна знайдено ще один тригранний черешковий наконечник стріли. Таким чином, у сагайдаку було 36 наконечників (Вишневская 1973, с. 58—59, 152, табл. XX).

О. А. Вишневська датувала поховання у кургані 84 раннім VI ст. до н. е., спираючись насамперед на наконечники сагайдачного набору. До того ж вона вважала, що цей чекан за часом аналогічний ананьїнським (Вишневская 1973, с. 123).

Пізніше для цього поховання в Уйгараку були запропоновані інші дати.

Н. Л. Членова, орієнтуючись також переважно на набір втульчастих і черешкових наконечників стріл, запропонувала для уйгаракського кургану вік VII—VI ст. до н. е. (Членова 1981, с. 7), С. В. Кузьмінних — першу половину VI ст. до н. е. (Кузьмінних 1983, с. 142).

Проте вже наприкінці 1980-х рр. Р. Б. Исмагілов, публікуючи комплекс Великого Гумаровського кургану в Південному Приураллі, до якого входив і представницький сагайдак із багатьма досить архаїчними наконечниками (88 бронзових екз. і один залізний), серед яких 17 черешкових трилопатевиx наконечків, з приводу останніх зазначив: «Черешкові наконечники трапляються у багатьох, але аж ніяк не у всіх азіатських комплексах VIII—VII ст. до н. е.». Як приклади він навів курган Аржан I у Туві (середина VIII ст. до н. е.) і V Чиліктинський (Золотий) курган у Східному Казахстані (кінець VIII ст. до н. е.) (Исмагілов 1988, с. 40). Черешкові наконечники стріл із Великого Гумаровського кургану дуже близькі знайденим у могильнику Уйгарак, зокрема у кургані 84 (Исмагілов 1988, с. 38, рис. 7: 58—74). Сам Великий Гумаровський курган, який, за Р. Б. Исмагіловим, належить до найдавнішої скіфської групи пам'яток, дослідник датував першою половиною VII ст. до н. е. (Исмагілов 1988, с. 46). Таким чином, вже наприкінці 1980-х рр. намітилась тенденція «старіння» Уйгаракського могильника, тобто мова про VI ст. до н. е. для більшості поховань цього сакського некрополя не йшла. Однак у деяких підсумкових роботах 1990-х рр. для кургану 84 Уйгарака, як, втім, і для могильника загалом, традиційно вказано дату VII—VI ст. до н. е.: поховання V ст. до н. е. в Уйгараку поодинокі (Итина 1992, с. 37).

На початку 1990-х рр. ідея «старіння» кургану 84 Уйгарака набула розвитку у роботі Г. М. Курочкина та А. В. Субботіна. Посилаючись на думку, наведену у статті І. М. Медведської, що вийшла двома десятиліттями раніше, про те, що набір стріл із кургану 84 (втульчастих і черешкових) характерний для VIII і частково VII ст. до н. е. (Медведская 1972, с. 84, 89), дослідники погодились із тезою про ранню дату уйгаракського комплексу (Курочкин, Субботин

1993, с. 59). Водночас вони вказували на поховання в Імірлері, де також знайдено біметалевий чекан, яке, нібито, не може бути датоване пізніше першої половини VII ст. до н. е. Як вже було доведено, склад артефактів зазначеного поховання не дає змоги датувати цей комплекс таким раннім часом.

Черешкові трилопатеві наконечники типу знайдених в Уйгараку Л. Т. Яблонський схильний був вважати суто місцевою центрально-азіатською формою, дата яких не виходить за межі VII ст. до н. е. (Яблонский 1996, с. 39).

Дещо пізніше С. Л. Дударев, посилаючись на вже згадану думку І. М. Медведської про хронологію наконечників стріл, також висловив думку про те, що курган 84 в Уйгараку належить до раннього часу, принаймні він раніший за поховання в Імірлері, яке відносив до середини VII ст. до н. е. (Дударев 1998, с. 89).

Початком VII ст. до н. е., традиційно орієнтуючись на вістря стріл сагайдачного набору, датував могили в кургані 84 Уйгарака А. Ю. Алексеев (Алексеев 2003, с. 52). Він зазначав, що у широкому сенсі дати «клевіців», тобто чеканів з євразійського регіону, розташовуються в межах VII ст. до н. е., і справедливо вказував, що важливою є мікрохронологія комплексів, які містять цю зброю (Алексеев 2003, с. 51—52).

У сучасній казахстанській археології хронологічні рамки могильника Уйгарак, як і раніше, визначають VII—VI ст. до н. е. І для цього є серйозні підстави: у ряді могил тут знайдені імпорتنі судини різних типів, які надійно датовані цим часом (Лукпанова 2017, с. 182—183).

Черешкові трилопатеві наконечники, знайдені у кургані 84 Уйгарака та інших похованнях цього некрополя, взагалі властиві початку ранньосакської епохи. Вони набули поширення в різних регіонах Казахстану у VIII—VII ст. до н. е. (Хабдуліна 2017). Однак у разі визначення дати конкретного поховального комплексу слід звертати увагу і на інші речі інвентарю, і на поєднання вказаних черешкових наконечників із втульчастими. Часто дата ранньосакських комплексів спирається саме на характер втульчастих наконечників, що входять у сагайдаки поряд із черешковими, серед яких можуть бути як дуже ранні, так і пізніші. Наприклад, сагайдак із кургану 9 могильника Бакибулак, де є бронзові черешкові і дуже ранні втульчасті наконечники з ромбічною або овально-ромбічною голівкою і довгою втулкою, а також чотирилопатеві екземпляри з овальною голівкою і прихованою втулкою. Дата комплексу — VIII ст. до н. е. (Бейсенов 2018, с. 390—391, рис. 1: 1—42). Однак наявність подібного наконечника у похованні кургану 1 могильника Айиртас 1 у Центральному Казахстані зовсім не була визначальною для віднесення поховання до VIII ст. до н. е. Основну роль тут відіграли деталі обряду і загалом хронологічний контекст могильника, що дало можливість від-

нести курган до VII—VI ст. до н. е. (Бейсенов, Шашенов 2020, с. 273—274).

Зважаючи на це можна стверджувати, дата кургану 84 могильника Уйгарак «не заходить» у VIII ст. до н. е., і обмежена, швидше за все, першою половиною VII ст. до н. е., чи, можливо, початком століття. Принциповим є те, що курган 84 Уйгарака (отже і знайдений у ньому біметалевий чекан) давніший за Імірлер і поховання в Ананьїно, які, ймовірно, дуже близькі одне до одного за часом.

Хронологічні позиції біметалевих чеканів без пташиної голівки цілком збігаються з визначеними для чеканів, прикрашених голівками хижих птахів. Це підтверджують чекани з Перкальського могильника, Ергети II і особливо — могильника Кічигіно I.

Гене́за біметалевих чеканів та значення їх західних знахідок. Викладене вище дає змогу, на наш погляд, зробити два важливі висновки, які слугуватимуть певною основою подальших міркувань.

По-перше, уважний розгляд насамперед поховальних, закритих комплексів, у яких є біметалеві чекани, переконливо свідчить: датувати такі чекани VIII — VII ст. до н. е. підстав немає. Нижній хронологічний рубіж цієї зброї не виходить за межі VII ст. до н. е. Тому відому раніше знахідку біметалевого чекана з Оріхового (Україна) зараховувати до VIII—VII ст. до н. е. немає належних підстав.

По-друге, найраніші біметалеві чекани (або ще до початку передньоазійських скіфських походів, або в їх початковій фазі), судячи з кургану 84 Уйгарака, зафіксовані в Центральній Азії. Інші екземпляри, знайдені в інших поховальних комплексах — Імірлері (Мала Азія), Кічигіно I (Південне Зауралля), Ананьїно (Поволж'я), Ергети II (Закавказзя, Колхіда), є дещо пізнішими від центральноазійських чеканів.

Тут доречно згадати думку М. В. Гореліка про те, що батьківщиною «класичного євразійського чекана» є Центральна Азія. Він вважав, що формування цієї зброї відбулось, ймовірно, у Південному Сибіру або Ордосі у VII ст. до н. е., звідки чекани дуже швидко поширились по всьому ареалу культур скіфського типу (Горелік 1993, с. 55). Певною мірою подібні міркування, хоч і дещо відмінні в деталях, висловили Г. М. Курочкін і А. В. Субботін, вказуючи, що найдавніший (первинний) осередок формування біметалевих чеканів із голівкою хижого птаха під бойком розташований у Центральній Азії, насамперед, у Хакасії і Туві, можливо, в погано вивчених прилеглих до Туви районах Монголії. Прототипами для них були бронзові літі тагарські чекани з голівкою птаха під бойком. На думку цих дослідників, район ананьїнської культури був вторинним осередком поширення чеканів із зображенням голови хижого птаха. Інші відомі нині біметалеві чекани цього типу «розсіяні у просторі між тагарським

і ананьїнським осередками» (Курочкін, Субботін 1993, с. 61).

Однак тут потрібно врахувати пізнішу думку Н. Л. Членової про те, що сибірські бронзові чекани і біметалеві чекани з пташиною голівкою під бойком — це дві різні гілки виробів. Відмінність їх полягає не лише у матеріалі, а насамперед у тому, що у біметалевих чеканів бойок і обушок — пласкі, а у бронзових — круглі чи багатогранні (Членова 1997, с. 15).

Варто також наголосити, що Г. М. Курочкін та А. В. Субботін розглядали Західний Сибір, Казахстан, Південне Приуралля, Кавказ і Передню Азію як території, для яких біметалеві чекани є не характерними, «транзитними» елементами культури (Курочкін, Субботін 1993, с. 61).

Необхідно згадати і висловлену нещодавно думку А. С. Балахванцева про те, що центром виникнення і виробництва цієї зброї був регіон між Камою та Уралом: «адже саме звідси походить більшість клевців (Ананьїно, Бугуруслан, Оренбург, Борова (?), Уйгарак), місця знахідок яких нам відомі» (Балахванцев 2014, с. 24). Звідси, на думку дослідника, вони могли потрапити до Сибіру, де слугували прототипами для виготовлення бронзових литих чеканів із пташиними голівками (Балахванцев 2014, с. 24). Теза ця дуже спірна і потребує докладнішого критичного аналізу. По-перше, згадані чекани, знайдені між Камою і Уралом, аж ніяк не належать до ранніх екземплярів цього виду зброї (див. Каталог). А курган в Уйгараку, найбільш ранній із названих пам'яток, розташований у Центральній Азії, Приараллі, а не між Камою та Уралом. По-друге, основним аргументом А. С. Балахванцева є дата «найранішого», на його думку, бронзового чекана з пташиною голівкою під бойком із поховання 20 кургану Аржан 2, що належить до середини — другої половини VII ст. до н. е. Дійсно, курган Аржан 2 є точним хроноіндикатором, на відміну від переважної більшості пам'яток тагарської культури, ранні етапи якої датують у широкому діапазоні VII—VI ст. до н. е. Проте на початку XXI ст. К. В. Чугунов запропонував схему синхронізації тагарських старожитностей за радіовуглецевими датуваннями скіфських курганів Аржан-1 і Аржан-2. Відповідно до неї, ранньотагарські (підгорнівські) комплекси виявляються синхронними кургану Аржан 1 (VIII ст. до н. е.). Змінюються погляди і на сарагашенські комплекси, найраніші з яких також можуть бути віднесені до ранньоскіфського часу (Чугунов 2005, с. 102—104). Бронзові чекани з головою хижого птаха виявлені як на епонімному пам'ятнику (Горелік 1993, с. 272, рис. 43), так і в пізніших комплексах VII ст. до н. е., в ареалі як тагарської (Марсадолов 2015, рис. 1: 4), так і алди-бельської (Виноградов 1980, рис. 1: 9, с. 64) культури. Таким чином, бронзові чекани з голівкою птаха під бойком із

ранньотагарських пам'яток не можна вважати пізнішими за біметалеві чекани.

По-третє, тагарські чекани є похідними від ранніх карасукських. Однією з характерних рис останніх є розміщення петельки між бойком і втулкою — ознаки, що доживає до ранньотагарського часу. Для ранніх тагарських бойків характерне розміщення на цьому місці «палички» (Членова 1967, с. 27—28). Єдиний біметалевий екземпляр з «паличкою», як уже вказано вище, походить із Перкальського могильника на Північному Кавказі. Тут важко не побачити впливу тагарської культури, де ця риса переважає. Цілоком можливо, що такі деталі як «петелька» або «паличка» під бойком, у ранньоскіфський час трансформуються в голівку хижого птаха (з огляду на візуальну схожість цих елементів із пташиною голівкою або дзьобом).

Також слід зазначити, що на ранніх тагарських ножах, датованих Н. Л. Членовою VII ст. до н. е., маленькі рельєфні голівки хижих птахів розміщені між ручкою і лезом (Членова 1967, з. 113, табл. 22: 9—12), тобто вони заповнювали той самий функціональний простір, що і на чеканах. Голівки хижих птахів прикрашають верхівки рукоятей на двох дуже схожих карасукських (за іншою версією — ордоських) бронзових кинджалах із Байфу, район Великої Китайської стіни (Matsumoto 2021, с. 299, рис. 8: 12) та з Sawyer Collection (Loehr 1949, р. 34: N 9, 36), датованих за особливостями морфології XI—X ст. до н. е. Тобто цей мотив як прикраса зброї відомий у східній частині Центральної Азії ще з пізнього бронзового віку. Стилізовані пташині голівки чи дзьоби (щоправда, не під бойком, а з боку обушка) зафіксовані і на карасукських чеканах (Членова 1967, с. 28).

По-четверте, території Західного Сибіру, Мінусинської улоговини, Алтаю, Туви, Синьцзяну в ранньому залізному віці демонструють розмаїття форм бронзових втульчастих чеканів із голівкою птаха під бойком. Варіюють перетини клинків (багатогранні, хрестоподібні, круглі, ромбоподібні), довжина втулки, форма обука. Крім традиційних тагарських форм чеканів, у кожному з цих регіонів виявлені й унікальні екземпляри, датовані ранньоскіфським часом. Такими є бронзові чекани з пташиною голівкою під бойком із Елекмонара, Гірський Алтай (Членова 1995, с. 91, рис. 1: 1); р. Великий Піт, басейн Єнісея; Канська (Членова 2002, рис. 4: 7—9); кургану 14 могильника Саенсаї, неподалік м. Урумчі (Шульга, Шульга 2015, с. 515—516, іл. 2: 5)¹. Всі ці факти ставлять під

1. Бронзовий чекан із Синьцзяна особливо цікавий, оскільки на його втулці є як пташина голівка, так і характерна ранньотагарська «паличка». Поховання могильнику Саенсаї датують другою половиною VIII—VII ст. до н. е. (Шульга, Шульга 2015, с. 529).

сумнів тезу про запозичення тагарських чи інших центральноазіатських чеканів від досить однотипної та кількісно обмеженої серії біметалевих чеканів.

По-п'яте, бронзові чекани з голівкою хижого птаха продовжують побутувати в східній частині Центральної Азії і в пізніший час (VI—V ст. до н. е.), тоді як біметалеві чекани західніших регіонів існують протягом дуже обмеженого періоду, зникаючи зі вжитку до середини VI ст. до н. е. Тобто у східній частині Центральної Азії ми можемо спостерігати тяглість бронзових чеканів із голівкою хижого птаха протягом щонайменше трьох століть, тоді як на Заході це відносно короткочасний сплеск, пов'язаний, швидше за все, з міграцією якоїсь частини центральноазіатського населення у другій половині VII — на початку VI ст. до н. е.

Торкнемося питання про «механізм поширення» біметалевих чеканів на величезних територіях Євразії. У середині — на початку другої половини XX ст. знахідки чеканів цієї групи у сфері ананьїнської культури Прикам'я пов'язували із проникненням їх із Західного Сибіру, області поширення карасукської культури (Збруева 1952, с. 107). Рідкісні ж знахідки такої зброї у савроматів пояснювали проникненням ананьїнського імпорту (Смирнов 1961, с. 75). Слід сказати, що декількома десятиліттями пізніше коло знахідок біметалевих чеканів із пташиними голівками розширилось. Тоді низка дослідників пояснювали їх поширення не тільки традиційно в Поволжі та Приураллі, у савроматів, а й у Центральній Азії (Уйгарак) (Вишневская 1973, с. 98) і на Північному Кавказі (Виноградов 1972, с. 125) культурними і торговельними контактами із населенням ананьїнської культури Прикам'я, аргументуючи це тим, що біметалеві чекани найхарактерніші саме для ананьїнської культури (Кузьминых 1982, с. 142). Нещодавно цю думку підтримав А. Д. Таїров (2010, с. 114). Тим часом Б. Б. Піотровський не виключав поширення біметалевих чеканів у євразійському просторі зі скіфами, припускаючи, що за ним могли стояти не лише військові акції кочовиків, а й культурні зв'язки різного рівня (Піотровський 1989, с. 8).

Проте Г. М. Курочкін та А. В. Субботін, вбачаючи (на наш погляд, цілоком справедливо) найдавніший осередок формування чеканів із голівкою хижого птаха під бойком у Центральній Азії, основним користувачем і поширювачем цієї ударної зброї ближнього бою зі сходу на захід вважали не скіфів, а їхніх центральноазіатських союзників, які брали участь в епохальних передньоазійських походах (Курочкін, Субботін 1993, с. 62), тобто саків. Саме із сакським етнічним елементом пов'язував проникнення біметалевих чеканів у Малу Азію і С. Л. Дударев (Дударев 1998, с. 89—90). Г. М. Курочкін та А. В. Субботін запропонували і вельми привабливу версію, яка пояснює

певну концентрацію та побутування біметалевих чеканів на території племен ананьїнської культури. У її основі — гіпотеза, висунута свого часу М. М. Погребовою та Д. С. Раевським про те, що в якійсь частині ананьїнських племен слід вбачати скіфів-кочовиків, які відокремились (відклялись), за Геродотом (IV, 22), від основного ядра скіфської коаліції, на чолі якої стояли царські скіфи (Погрєбова, Раевский 1989). Саме вони принесли у Прикам'я яскраві риси скіфської матеріальної культури, зокрема біметалеві чекани. Це відокремлення, за версією Г. М. Курочкіна та А. В. Субботина могло відбутись після передньоазійських походів, тобто десь на рубежі VII—VI ст. до н. е. (Курочкин, Субботин 1993, с. 62). Така ідея здається плідною, оскільки хронологічно синхронізується з датами поховань (принаймні могили G).

Як нам видається, гіпотеза про вирішальну роль ананьїнських племен у поширенні біметалевих чеканів із пташиною голівкою під бойком у межах Євразії, зокрема на Кавказі, потребує критичного підходу. В. І. Козенкова, проаналізувавши матеріали Перкальського могильника кобанської культури, переконливо показала, що вони (а отже і чекан) датуються не VI—V ст. до н. е., як вважали раніше (що могло свідчити на користь «ананьїнської версії»), а кінцем VII — початком VI ст. до н. е. Іншими словами, перкальські та ананьїнські чекани абсолютно синхронні (Козенкова 2014, с. 161). До того ж, як зазначено вище, найближчі аналогії перкальського чекана походять не з Поволжя, а саме з території тагарської культури, що проявляється в такій діагностичній ознаці як наявність «палички» між втулкою і бойком (Членова 1967, с. 26). До речі, саме до цього часу належать і два біметалеві чекани з некрополя Ергета II (Колхіда, Закавказзя), про що йшлося вище.

В. І. Козенкова, на наш погляд, цілком переконливо пов'язує появу поодиноких екземплярів цієї зброї у кавказьких племен, не власної їхньої паноплії, участі їхніх представників у передньоазійських акціях під егідою кочових скіфів. Після завершення походів вони могли принести цей вид зброї на історичну батьківщину (Козенкова 2014, с. 161).

Знайдені достовірно в Україні два біметалеві чекани з пташиною голівкою під бойком (Оріхове, Охтирка), так само, як і кавказькі екземпляри, належать до завершального періоду передньоазійських походів — кінця VII — початку VI ст. до н. е. Наша думка ґрунтується на істотній подібності екземпляра з Охтирки і чекана, знайденого в імірлерському похованні в Анатолії, дата якого — кінець VII — початок VI ст. до н. е., — не підлягає сумніву. Мабуть до цього ж часу потрібно віднести і чекан, виявлений на Тамані, дуже подібний зовні до чеканів із Імірлеру й Охтирки. Ці чекани є надійним маркером участі їх власників, що мешкали на тих чи

інших територіях, у передньоазійських походах північних кочовиків, а також маршрутів переміщення ранніх скіфів, що з'єднували території Північного Кавказу зі Степовим і Лісостеповим Подніпров'ям (Зимовец 2017, с. 119).

Резюмуючи все викладене, можна запропонувати таку версію поширення біметалевих чеканів із пташиною голівкою під бойком у євразійському ареалі. Появу втульчастих бронзових чеканів із голівкою птаха під бойком необхідно пов'язувати з територіями Південного Сибіру, Алтаю, Туви, можливо інших суміжних регіонів східної частини Центральної Азії (Синцьзіяна, Монголії, Ордосу). Спадкоємність тагарських чеканів по відношенню до карасукських, а також морфологічна подібність деяких тагарських екземплярів і біметалевих чеканів західніших регіонів Євразії, дає підстави вбачати певну магістральну лінію розвитку цього виду зброї. Хоча деякі відмінності, на що звертала увагу Н. Л. Членова, безумовно, ще потребують додаткових пояснень.

Проте найбільш ранній і один із найсхідніших екземплярів біметалевих чеканів засвідчений, за даними археології, у Приараллі, у саків, у могильнику Уйгарак (початок — перша половина VII ст. до н. е.). Мабуть у першій половині VII ст. до н. е. відбулась технологічна інновація, в результаті якої бронзовий бойок і обух замінила залізна чи сталеві пластина, вставлена в бронзову втулку. Де саме територіально впроваджено цю інновацію поки що однозначно стверджувати складно. Доступні натеper археологічні джерела дають змогу пов'язувати її з Приаральським регіоном та історичними саками, хоча не виключені як східніші, так і західніші (Кавказ) регіони Євразії. Саки, учасники скіфських походів у країни Стародавнього Сходу, принесли її до Малої та, можливо, Передньої Азії.

Розповсюдження біметалевих кинджалів у Прикам'ї, в області ананьїнської культури, наприкінці VII — на початку VI ст. до н. е. добре пояснюється версією про прихід на цю територію якоїсь частини скіфів (саків), учасників передньоазійських походів, які мали у складі паноплії вказану сакську зброю. Савромати Нижнього Поволжя та Приуралля, перебуваючи між Приараллям і територією поширення ананьїнської культури, природно стали реципієнтами цього виду озброєння.

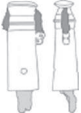

Два чекани, що походять зі сходу Геродотової Скіфії, є на сьогоднішній день найбільш західними з достовірно зафіксованих екземплярів цієї досить нечисленної «сакської» зброї ближнього бою. Їхня нечисленність і короткий період побутування (чекани не отримали подальшого розвитку в Північному Причорномор'ї та на Кавказі) свідчать на користь того, що вони фіксують шляхи міграції військових угруповань саків із Центральної Азії безпосередньо в «похідний» і «післяпохідний» час. Появу рідкісного виду цього озброєння

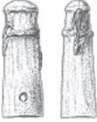

на Кавказі та у Північному Причорномор'ї (Україна) також можна інтерпретувати, як сліди реальної участі населення скіфської епохи, що мешкало у названих регіонах, у знаменитих походах до країн Стародавнього Сходу.

Поряд із власне передньоазійськими предметами, що трапляються в похованнях кочовиків

скіфської пори на зазначених територіях, біметалеві чекани є надійними археологічними маркерами важливих подій ранньоскіфської історії, в яких брали участь не тільки власне скіфи, але й конгломерат кочових і осілих племен, втягнутий скіфами-кочовиками до орбіти своїх досить тривалих військових акцій.

Каталог біметалевих чеканів Євразії

Номер з/п	Місце знахідки	Ілюстрація	Джерело
1	Борова, Південно-Західний Сибір		Могильников 1992, с. 466, табл. 116: 10
2	Уроч. Гора Сулак, Оренбург		Смирнов 1964, рис. 77: 16; Иванчик 2001, с. 46, рис. 22: 2
3	Бугурусланський р-н, Оренбурзька обл.		Балахванцев 2015, рис. 1
4	Шантаріно, Челябінська обл.		Таиров 2010, с. 108
5	Ананьїнський могильник, поховання G, розкопки П. А. Пономарьова, 1877 р.		Васильев 2002, с. 276, кат. II-49
6	Там само, поховання IX-X-XI, розкопки П. В. Алабіна, 1858 р.		Там само, с. 278, кат. II-52
7	Там само, покупка І. Р. Аспеліна, 1870-ті рр.		Там само, с. 277, кат. II-51
8	Уйгарак, курган 84, Приаралля	 	Иванчик 2001, с. 46, рис. 22: 7
9	Імірлер, Центральна Анатолія	 	Там само, с. 47, рис. 22: 8
10	Район Муша, Східна Анатолія		Там само, рис. 22: 9
11	Турція, Археологічний музей Стамбула		Там само, рис. 22: 12
12	Таманський півострів		Мурзін, Шлайфер 2008, с. 51, рис. 9

Номер з/п	Місце знахідки	Ілюстрація	Джерело
13	Цаїші, Колхіда		Папуашвили, Балахванцев 2016, рис. 1: 1
14	Західна Азія, Метрополітен Музей (Нью-Йорк)		https://www.metmuseum.org/art/collection/search/325704
15	Турція, Британський музей (Лондон)		https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1969-0719-1
16	Оріхове, Луганська обл.		Подобед, Ключнев 1993, с. 45—46; Подобед 1994, с. 183—184
17	Охтирка, Сумська обл.		Фото Р. В. Зимовця, рис. Т. В. Менчинської
18	Перкальський могильник у П'ятигорська		Иванчик 2001, с. 46, рис. 22: 5
19	Могильник Ергета II, Колхіда		Папуашвили, Балахванцев 2016, рис. 1: 2
20	Там само		Там само, рис. 1: 3
21	Могильник Гунделен, Північний Кавказ		Виноградов 1972, с. 346, рис. 30: 12; Иванчик 2001, с. 46, рис. 22: 6
22	Станиця Пластунівська, Кубань		Пьянков 2005, рис. 1
23	Могильник Кічигіно I, Південне Зауралля		Таиров, Богалов 2012, рис. 2: 6
24	Городище Нум-то III, Югра, Південно-Західний Сибір		Зыков, Кокшаров, Терехова, Федорова 1994, с. 145, № 192

ЛІТЕРАТУРА

Алексеев, А. Ю. 1992. *Скифская хроника. Скифы в VII—IV вв. до н. э.: историко-археологический очерк*. Санкт-Петербург.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV вв. до н. э.* Санкт-Петербург.

Алексеев, А. Ю., Качалова, Н. К., Тохтасьев, С. Р. 1993. *Киммерийцы: этнокультурная принадлежность*. Санкт-Петербург: Ермаков.

Балахванцев, А. С. 2011. Биметаллический клевец из Бугуруслана и некоторые проблемы раннескифской истории. *Древность: историческое знание и специфика источника*, V, с. 14-49.

Балахванцев, А. С. 2015. Биметаллический клевец из Бугуруслана и проблема становления раннескифской культуры. В: Лукьяшко, С. И. (ред.). *Война и военное дело в скифо-сарматском мире. Материалы Международной научной конференции, посвященной памяти А. И. Мелюковой (Кагальник,*

26—29 апреля 2014 г.). Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, с. 21-25.

Бейсенов, А. З. 2018. Тасмолинская культура Центрального Казахстана в исследованиях начала XXI века. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 386-396.

Бейсенов, А. З., Шашенов, Д. Т. 2020. Тасмолинские курганы в урочище Айыртас в Центральном Казахстане. *Нижеволжский археологический вестник*, 19, 1, с. 268-284.

Варенов, А. В. 1990. Реконструкция иньского защитного вооружения и тактика армии по данным оружейных кладов. В: Ларичев, В. Е. (ред.). *Китай в эпоху древности. История и культура востока Азии*. Новосибирск: Наука, с. 56-72.

Васильев, Ст. А. 2001. Ананьинские зооморфные чеканы: оружие или символ? *Вестник молодых ученых. Серия: исторические науки*, 1, с. 30-37.

Васильев, Ст. А. 2002. *Искусство древнего населения Волго-Камья в ананьинскую эпоху (истоки и формирование)*. Диссертация канд. истор. наук. Санкт-Петербург: СПбГУ.

Виноградов, А. В. 1980. Памятник алды-бельской культуры в Туве. В: Окладников, А. П. (ред.). *Новейшие исследования по археологии Тувы и этногенезу тувинцев*. Кызыл: ТНИИЯЛИ, с. 60-64.

Виноградов, В. Б. 1972. *Северо-Восточный Кавказ в скифское время (вопросы политической истории, эволюции культур и этногенеза)*. Грозный: Чечено-Ингушское книжное издательство.

Вишневецкая, О. А. 1973. *Культура сакских племен низовьев Сыр-Дарьи в VII—V вв. до н. э. По материалам Уйгарака*. Москва: Наука.

Горелик, М. В. 1993. *Оружие Древнего Востока. IV тысячелетие — IV в. до н. э.* Москва: Наука.

Грязнов, М. П. 1956. *История древних племен Верхней Оби. По раскопкам близ с. Большая речка*. Материалы и исследования по археологии СССР, 48. Москва: АН СССР.

Дударев, С. Л. 1998. К вопросу о месте «киммерийских» комплексов из Западной Азии в системе хронологических и культурных связей Причерноморья, Кавказа и восточных районов Евразии. *Вестник древней истории*, 4, с. 77-93.

Егоров, Н. М. 1955. Могильник скифского времени близ г. Минеральные Воды. *Краткие сообщения Института археологии СССР*, 58, с. 53-62.

Збруева, А. В. 1952. *История населения Прикамья в ананьинскую эпоху. Материалы и исследования по археологии Урала и Приуралья*. В: Материалы и исследования по археологии СССР, 30. Москва: АН СССР.

Зимовець, Р. В. 2017. Крым в контексте раннескифских миграций (по материалам звериного стиля). *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 118-136.

Зыков, А. П., Кокшаров, С. Ф., Терехова, Л. М., Федорова, Н. В. 1994. *Угорское наследие. Древности Западной Сибири из собраний Уральского университета*. Екатеринбург: Внешторгиздат.

Иванчик, А. И. 2001. *Киммерийцы и скифы. Культурно-исторические и хронологические проблемы археологии восточноевропейских степей и Кавказа пред- и раннескифского времени*. Москва.

Іллінська, В. А. 1961. Скифські сокири. *Археологія*, XII, с. 27-52.

Исмагилов, Р. Б. 1988. Погребение Большого Гумаровского кургана в Южном Приуралье и проблема происхождения скифской культуры. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 29, с. 29-47.

Итина, М. А. 1992. Ранние саки Приаралья. В: Рыбаков, Б. А. (ред.). *Степная полоса Азиатской*

части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР. Москва: Наука, с. 31-47.

Киселев, С. В. 1949. *Древняя история Южной Сибири*. Материалы и исследования по археологии СССР, 9. Москва: АН СССР.

Кисель, В. А. 1997. *Священная секира скифов*. Санкт-Петербург: Кунсткамера.

Кисель, В. А. 2008. Сау́рҕ Геродота в арсенале древних кочевников. В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*. II. Москва: ИА РАН, с. 110-112.

Ковпаненко, Г. Т. 1971. Памятники раннескифского времени Каневщины. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 177: Проблемы скифской археологии, с. 115-120.

Козенкова, В. И. 2014. Хронология Перкальского могильника в контексте новых материалов скифского облика в Предкавказье. В: Е. И. Крупнов и развитие археологии Северного Кавказа. XXVIII Крупновские чтения. *Материалы Международной научной конференции. Москва, 21—25 апреля 2014 г.* Москва: ИА РАН, с. 160-162.

Кочев, В. А. 1988. Чеканы Горного Алтая. В: Суразаков, А. С. (ред.). *Проблемы изучения культуры населения Горного Алтая*. Горно-Алтайск, с. 145-162.

Крупнов, Е. И. 1960. *Древняя история Северного Кавказа*. Москва: АН СССР.

Кузьминых, С. В. 1983. *Металлургия Волго-Камья в раннем железном веке*. Москва: Наука.

Курочкин, Г. Н., Субботин, А. В. 1993. Боевые чеканы (клевецы) с головкой хищной птицы между бойком и втулкой в азиатской и европейской частях скифского мира (к проблеме происхождения и распространения). В: Раев, Б. А. (ред.). *Античная цивилизация и варварский мир*. II. Новочеркасск, с. 59-64.

Лукпанова, Я. А. 2017. Раннесакские памятники Приаралья. В: Бейсенов А. З. (ред.). *Казахстан в сакскую эпоху*. Алматы, с. 179-190.

Марсадилов, Л. 2015. Новая датировка Большого Салбыкского кургана. *Научное обозрение Саяно-Алтая*, 1 (9), с. 35-53.

Мелюкова, А. И. 1964. *Вооружение скифов*. Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.

Могильников, В. А. 1992. Лесостепь Зауралья и Западной Сибири. В: Мошкова, М. Г. (ред.). *Археология СССР. Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 274-311.

Мурзін, В. Ю., Шлайфер, В. Г. 2007. Ще раз про скифські сокири-скіпетри. В: Скорий, С. А. (ред.). *Ранній залізний вік Євразії. До 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. Матеріали Міжнародної наукової конференції (16—19 травня 2007 р.)*. Київ; Чигирин: ІА НАН України; НКЗ «Чигирин», с. 111-113.

Мурзін, В. Ю., Шлайфер, В. Г. 2008. Скифські сокири-скіпетри з Музею історії зброї у м. Запоріжжі. *Історія зброї*, 1, с. 45-53.

Папуашвили, Р. И., Балахванцев, А. С. 2016. Металлические клевецы из могильников Колхиды (Эргета II, Цаиши). В: Балахванцев, А. С., Кулланда, С. В. (ред.). *Кавказ и Степь на рубеже эпохи поздней бронзы и раннего железа. Материалы международной научной конференции, посвященной памяти Марии Николаевны Погребовой*. Москва, 25—27 апреля 2016 г. Москва: Институт востоковедения РАН, с. 199-206.

Пиотровский, Б. Б. 1989. Скифы и Урарту. *Вестник древней истории*, 4, с. 3-10.

Погребова, М. Н., Раевский, Д. С. 1989. К вопросу об «отложившихся скифах». *Вестник древней истории*, 1, с. 45-65.

Подобед, В. А. 1994. К вопросу о биметаллических чеканах. В: Яровой, Е. А. (ред.). *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.)*. Тирасполь, с. 181-185.

Подобед, В. А., Ключнев, М. Н. 1993. Биметаллический чекан. В: Колесник, А. В. (ред.). *Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области*. Донецк, с. 45-46.

Прушевская, Е. 1917. Родосская ваза и бронзовые вещи из могилы на Таманском полуострове. *Известия Археологической комиссии*, 63, с. 31-58.

Пьянков, А. В. 2005. Биметаллический чекан из окрестностей ст. Пластуновской (Краснодарский край). *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа*, 5, с. 280-282.

Скорый, С., Зимовец, Р., Орлик, А. 2022. Об «умерщвлении» предметов на тризне скифских курганов (по материалу Орликовой Могилы). *Revista Arheologică*, XVIII, 2, с. 35-46.

Смирнов, К. Ф. 1961. *Вооружение савроматов*. Материалы и исследования по археологии СССР, 101. Москва: АН СССР.

Смирнов, К. Ф. 1964. *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов*. Москва: Наука.

Таиров, А. Д. 2010. Биметаллический чекан из Южного Зауралья. *Челябинский гуманитарий*, 4 (13), с. 101-108.

Таиров, А. Д. *Южный Урал в эпоху ранних кочевников (история Урала в 8 т.)*. 3. Челябинск: ЮУрГУ.

Таиров, А. Д., Боталов, С. Г. 2010. Погребения сакского времени могильника Кичигино I в Южном Зауралье. В: Герасимова, М. М., Малашев, В. Ю., Мошкова, М. Г. (ред.). *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий*. Москва: Таус, с. 339-354.

Ташбаева, К. И. 2011. *Культура ранних кочевников Тянь-Шаня и Алая*. Бишкек: Илим.

Фаркаш, Э. 1992. М. И. Ростовцев и скифское искусство. *Вестник древней истории*, 3, с. 163-171.

Хабдулина, М. К. 2017. Итоги изучения улубайтасмолинской культуры Северной Сарыарки. В: Бейсенов, А. З. (ред.). *Казахстан в сакскую эпоху*. Алматы: Институт археологии, с. 35-58.

Черненко, Е. В. 1980. Скифские боевые топоры (типология и происхождение). В: *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР. Днепропетровск, апрель 1980 г.* Днепропетровск, с. 88.

Членова, Н. Л. 1967. *Происхождение и ранняя история племен тагарской культуры*. Москва: Наука.

Членова, Н. Л. 1981. Связи культур Западной Сибири с культурами Приуралья и Среднего Поволжья в конце эпохи бронзы и в начале железного века. В: Троицкая, Т. Н. (ред.). *Проблемы Западно-Сибирской археологии. Эпоха железа*. Новосибирск: Наука, с. 4-42.

Членова, Н. Л. 1995. Алтайские бронзы раннескифской эпохи из собрания ГИМ. В: Демин, М. А., Щеглова, Т. К. (ред.). *Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Материалы научно-практической конференции*. V, часть вторая. Барнаул, с. 91-96.

Членова, Н. Л. 1997. *Центральная Азия и скифы. I. Дата кургана Аржан и его место в системе культур скифского мира*. Москва: ИА РАН.

Членова, Н. Л. 2002. Добывали ли золото в восточносибирской тайге в скифскую эпоху? *Археология, этнография и антропология Евразии*, 1 (9), с. 131-141.

Чугунов, К. В. 2005. Абсолютная хронология тагарской культуры — взгляд извне. В: Король, Г. Г. (ред.). *Археология Южной Сибири: идеи, методы, открытия*. Красноярск: КГПУ им. В. П. Астафьева, с. 102-104.

Шелехань, О. В. 2012. Бойові сокири скіфського типу з Північного Причорномор'я. *Археологія*, 2, с. 3-13.

Шульга, П. И., Шульга, П. Д. 2015. Могильник Саэнсаи раннескифского времени у г. Урумчи (Синьцзян, Китай). *Труды Государственного Эрмитажа*, 77: Археология без границ: коллекции, проблемы, исследования, гипотезы, с. 512-533.

Яблонский, Л. Т. 1996. *Саки Южного Приуралья*. Москва: ИА РАН.

Curtis, J. E., Kruszynski, M. 2002. *Ancient Caucasian and Related Material in the British Museum*. London.

Curtis, J. E., Tallis, N. (eds.). 2005—2006. *Forgotten Empire. The world of Ancient Persia. Catalogue of the Exhibition. British Museum*. London.

Kossack, G. 1983. Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des Skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 5, S. 89-186.

Kossack, G. 1987. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: Franke, H. (ed.). *Skythika*. München: BAdW, S. 24-86.

Loehr, M. 1949. Ordos Daggers and Knives. New materials, Classification and Chronology. First Part: Daggers. *Artibus Asiae*, 12, 1—2, p. 23-83.

Matsumoto, K. 2021. The Bronze Age in the Eurasian Steppes. *Japanese Journal of Archaeology*, 8, p. 287-328.

Ünal, V. 1982. Zwei Gräber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 4, S. 65-82.

REFERENSES

Alekseev, A. Iu. 1992. *Skifskaja khronika. Skify v VII—IV vv. do n. e.: istoriko-arkheologicheskii ocherk*. Sankt-Peterburg.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vv. do n. e.* Sankt-Peterburg.

Alekseev, A. Iu., Kachalova, N. K., Tokhtasev, S. R. 1993. *Kimmeriitsy: etnokulturnaia prinadlezhnost*. Sankt-Peterburg: Ermakov.

Balakhvantsev, A. S. 2011. Bimetallicheskie klevets iz Buguruslana i nekotorye problemy ranneskijskoi istorii. *Drevnost: istoricheskoe znanie i spetsifika istochnika*, V, s. 14-49.

Balakhvantsev, A. S. 2015. Bimetallicheskie klevets iz Buguruslana i problema stanovleniia ranneskijskoi kultury. In: Lukiashko, S. I. (ed.). *Voina i voennoe delo v skifo-sarmatskom mire. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiati A. I. Meliukovoi (Kagalnik, 26—29 apreliia 2014 g.)*. Rostov-na-Donu: IUNTS RAN, s. 21-25.

Beisenov, A. Z. 2018. Tasmolinskaia kultura Tsentralnogo Kazakhstana v issledovaniakh nachala XXI veka. *Arkheologia i davnii istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 386-396.

Beisenov, A. Z., Shashenov, D. T. 2020. Tasmolinskie kurgany v urochishche Aiyrtas v Tsentralnom Kazakhstane. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 19, 1, s. 268-284.

Varenov, A. V. 1990. Rekonstruktsiia inskogo zashchitnogo vooruzheniia i taktika armii po dannym oruzheinykh kladov. In: Larichev, V. E. (ed.). *Kitai v epokhu drevnosti. Istoriia i kultura vostoka Azii*. Novosibirsk: Nauka, s. 56-72.

Vasilev, St. A. 2001. Ananinskie zoomorfnye chekany: oruzhie ili simvol? *Vestnik molodykh uchenykh. Seriia: istoricheskie nauki*, 1, s. 30-37.

Vasilev, St. A. 2002. *Iskusstvo drevnego naseleniia Volgo-Kamii v ananinskuu epokhu (istoki i formirovanie)*. Dissertatsiia kand. istor. nauk. Sankt-Peterburg: SPbGU.

Vinogradov, A. V. 1980. Pamiatnik aldy-belskoi kultury v Tuve. In: Okladnikov, A. P. (ed.). *Noveishie issledovaniia po arkheologii Tuvi i etnogenezu tuvintsev*. Kyzyl: TNIIALI, s. 60-64.

- Vinogradov, V. B. 1972. *Severo-Vostochnyi Kavkaz v skifskoe vremia (voprosy politicheskoi istorii, evoliutsii kultur i etnogeneza)*. Grozny: Checheno-Ingushskoe knizhnoe izdatelstvo.
- Vishnevskaia, O. A. 1973. *Kultura saksikh plemen nizov Syr-Dari v VII—V vv. do n. e. Po materialam Ugaraka*. Moscow: Nauka.
- Gorelik, M. V. 1993. *Oruzhie Drevnego Vostoka. IV tysiacheletie — IV v. do n. e.* Moscow: Nauka.
- Griaznov, M. P. 1956. *Istoriia drevnikh plemen Verkhnei Obi. Po raskopkam bliz s. Bolshaia rechka*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 48. Moscow: AN SSSR.
- Dudarev, S. L. 1998. K voprosu o meste «kimmeriiskikh» kompleksov iz Zapadnoi Azii v sisteme khronologicheskikh i kulturnykh svyazey Prichernomoria, Kavkaza i vostochnykh raionov Evrazii. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 77-93.
- Egorov, N. M. 1955. Mogilnik skifskogo vremeni bliz g. Mineralnye Vody. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii SSSR*, 58, s. 53-62.
- Zbrueva, A. V. 1952. *Istoriia naseleniia Prikam'ia v ananiskuiu epokhu. Materialy i issledovaniia po arkheologii Urala i Priuralia*. V. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 30. Moscow: AN SSSR.
- Zimovets, R. V. 2017. Krym v kontekste ranneskifskikh migratsii (po materialam zverinogo stila). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 118-136.
- Zykov, A. P., Koksharov, S. F., Terekhova, L. M., Fedorova, N. V. 1994. *Ugorskoe nasledie. Drevnosti Zapadnoi Sibiri iz sobranii Uralskogo universiteta*. Ekaterinburg: Vneshtorgizdat.
- Ivanichik, A. I. 2001. *Kimmeriitsy i skify. Kulturno-istoricheskie i khronologicheskie problemy arkheologii vostochnoevropeskikh stepei i Kavkaza pred- i ranneskifskogo vremeni*. Moscow.
- Illinska, V. A. 1961. Skifski sokyry. *Arkheolohiia*, XII, s. 27-52.
- Ismagilov, R. B. 1988. Pogrebenie Bolshogo Gumarovskogo kurgana v Iuzhnom Priural'e i problema proiskhozhdeniia skifskoi kultury. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 29, s. 29-47.
- Itina, M. A. 1992. Rannie saki Priuralia. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Stepnaia polosna Aziatskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Arkheolohiia SSSR. Moscow: Nauka, s. 31-47.
- Kiselev, S. V. 1949. *Drevniia istoriia Iuzhnoi Sibiri*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 9. Moscow: AN SSSR.
- Kisel, V. A. 1997. *Sviashchennaia sekira skifov*. Sankt-Peterburg: Kunstkamera.
- Kisel, V. A. 2008. Σαγάρης Gerodota v arsenale drevnikh kochevnikov. In: Derevianko, A. P., Makarov, N. A. (ed.). *Trudy II (XVIII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sieezda v Suzdale*. II. Moscow: IA RAN, s. 110-112.
- Kovpanenko, G. T. 1971. Pamiatniki ranneskifskogo vremeni Kanevshchiny. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 177: Problemy skifskoi arkheologii, s. 115-120.
- Kozenkova, V. I. 2014. Khronologiia Perkalskogo mogilnika v kontekste novykh materialov skifskogo oblika v Predkavkaze. In: E. I. Krupnov i razvitie arkheologii Severnogo Kavkaza. XXVIII Krupnovskie chteniia. *Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Moscow, 21—25 apreliia 2014 g. Moscow: IA RAN, s. 160-162.
- Kochev, V. A. 1988. Chekany Gornogo Altaia. In: Surazakov, A. S. (ed.). *Problemy izucheniiia kultury naseleniia Gornogo Altaia*. Gorno-Altaiisk, s. 145-162.
- Krupnov, E. I. 1960. *Drevniia istoriia Severnogo Kavkaza*. Moscow: AN SSSR.
- Kuzminykh, S. V. 1983. *Metallurgiiia Volgo-Kam'ia v ran-nem zheleznom veke*. Moscow: Nauka.
- Kurochkin, G. N., Subbotin, A. V. 1993. Boevye chekany (klevtsy) s golovkoi khishchnoi ptitsy mezhduboiikom i vtulkoi v aziatskoi i evropeiskoi chastiakh skifskogo mira (k probleme proiskhozhdeniia i rasprostraneniia). In: Raev, B. A. (ed.). *Antichnaia tsivilizatsiia i varvarkii mir*. II. Novocherkassk, s. 59-64.
- Lukpanova, Ia. A. 2017. Rannesakskie pamiatniki Priuralia. In: Beisenov A. Z. (ed.). *Kazakhstan v saksuiu epokhu*. Almaty, s. 179-190.
- Marsadolov, L. 2015. Novaia datirovka Bolshogo Salbyksskogo kurgana. *Nauchnoe obozrenie Saiano-Altaiia*, 1 (9), s. 35-53.
- Meliukova, A. I. 1964. *Vooruzhenie skifov*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moscow: Nauka.
- Mogilnikov, V. A. 1992. Lesostep Zauralia i Zapadnoi Sibiri. In: Moshkova, M. G. (ed.). *Arkheolohiia SSSR. Stepnaia polosna Aziatskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia*. Moscow: Nauka, s. 274-311.
- Murzin, V. Yu., Shlaifer, V. H. 2007. Shehe raz pro skifski sokyry-skipetry. In: Skoryi, S. A. (ed.). *Rannii zaliznyi vik Evrazii. Do 100-richchia vid dnia narodzhenniia Oleksiia Ivanovycha Terenozhkina. Materialy Mizhnarodnoi nauko-voi konferentsii (16—19 travnia 2007 r.)*. Kyiv; Chyhyryn: IA NAN Ukrainy; NIKZ «Chyhyryn», s. 111-113.
- Murzin, V. Yu., Shlaifer, V. H. 2008. Skifski sokyry-skipetry z Muzeiu istorii zbroy u m. Zaporizhzh'i. *Istoriia zbroy*, 1, s. 45-53.
- Papushvili, R. I., Balakhvantsev, A. S. 2016. Metallicheskie klevtsy iz mogilnikov Kolkhidy (Ergeta II, Tsaishi). In: Balakhvantsev, A. S., Kullanda, S. V. (ed.). *Kavkaz i Step na rubezhe epokhi pozdnei bronzy i rannego zheleza. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi pamiatii Marii Nikolaevny Pogrebovoi*. Moscow, 25—27 apreliia 2016 g. Moscow: Institut vostoekovedeniia RAN, s. 199-206.
- Piotrovskii, B. B. 1989. Skify i Urartu. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 3-10.
- Pogrebova, M. N., Raevskii, D. S. 1989. K voprosu ob «otlozhivshikhskia skifakh». *Vestnik drevnei istorii*, 1, s. 45-65.
- Podobed, V. A. 1994. K voprosu o bimetallicheskikh chekanakh. In: Iarovoi, E. A. (ed.). *Drevneishie obshchnosti zemledeltsev i skotovodov Severnogo Prichernomoria (V tys. do n. e. — V v. n. e.)*. Tiraspol, s. 181-185.
- Podobed, V. A., Kliuchnev, M. N. 1993. Bimetallicheski chekan. In: Kolesnik, A. V. (ed.). *Katalog sluchainykh nakhodok iz arkheologicheskikh sobranii Donetskoi oblasti*. Donetsk, s. 45-46.
- Prushevskaiia, E. 1917. Rodoskaia vaza i bronzovye veshchi iz mogily na Tamanskom poluostrove. *Izvestiia Arkheologicheskoi komissii*, 63, s. 31-58.
- Piankov, A. V. 2005. Bimetallicheski chekan iz okrestnostei st. Plastunovskoi (Krasnodarskii kraj). *Materialy i issledovaniia po arkheologii Severnogo Kavkaza*, 5, s. 280-282.
- Skoryi, S., Zimovets, R., Orlik, A. 2022. Ob «umershechvlenii» predmetov na trizne skifskikh kurganov (po materialam Orlikovoi Mogily). *Revista Arheologică*, XVIII, 2, s. 35-46.
- Smirnov, K. F. 1961. *Vooruzhenie savromatov*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 101. Moscow: AN SSSR.
- Smirnov, K. F. 1964. *Savromaty. Ranniia istoriia i kultura sarmatov*. Moscow: Nauka.
- Tairov, A. D. 2010. Bimetallicheski chekan iz Iuzhnogo Zauralia. *Cheliabinskii humanitarii*, 4 (13), s. 101-108.
- Tairov, A. D. *Iuzhnyi Ural v epokhu rannikh kochevnikov (istoriia Urala v 8 t.)*. 3. Cheliabinsk: IURGU.
- Tairov, A. D., Botalov, S. G. 2010. Pogrebeniia saksakskogo vremeni mogilnika Kichigino I v Iuzhnom Zaurale. In: Gerasimova, M. M., Malashev, V. Iu., Moshkova, M. G. (ed.). *Arkheolohiia i paleoantropologiia evraziiskikh stepei i sopredelnykh territorii*. Moscow: Taus, s. 339-354.
- Tashbaeva, K. I. 2011. *Kultura rannikh kochevnikov Tian-Shania i Alaia*. Bishkek: Ilim.
- Farkash, E. 1992. M. I. Rostovtsev i skifskoe iskusstvo. *Vestnik drevnei istorii*, 3, s. 163-171.
- Khabdulina, M. K. 2017. Itogi izucheniiia ulubai-tasmolinskoi kultury Severnoi Saryarki. In: Beisenov, A. Z. (ed.). *Kazakhstan v saksuiu epokhu*. Almaty: Institut arkheologii, s. 35-58.
- Chernenko, E. V. 1980. Skifskie boevye topory (tipologiia i proiskhozhdenie). In: *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg. tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR*. Dnepropetrovsk, april 1980 g. Dnepropetrovsk, s. 88.
- Chlenova, N. L. 1967. *Proiskhozhdenie i ranniia istoriia plemen tagarskoi kultury*. Moscow: Nauka.
- Chlenova, N. L. 1981. Sviaz kul'tur Zapadnoi Sibiri s kul'turami Priuralia i Srednego Povolzh'ia v kontse epokhi bronzy i v nachale zheleznoho veka. In: Troitskaia, T. N. (ed.). *Problemy Zapadno-Sibirskoi arkheologii. Epokha zheleza*. Novosibirsk: Nauka, s. 4-42.
- Chlenova, N. L. 1995. Altaiskie bronzy ranneskifskoi epokhi iz sobraniia GIM. In: Demin, M. A., Shcheglova, T. K. (ed.). *Sokhranenie i izuchenie kulturnogo naslediiia Altaiskogo kraia. Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii*. V, chast vtoraiia. Barnaul, s. 91-96.

Chlenova, N. L. 1997. *Tsentralnaia Aziia i skify. I. Data kurgana Arzhan i ego mesto v sisteme kultur skifskogo mira*. Moscow: IA RAN.

Chlenova, N. L. 2002. Dobyvali li zoloto v vostochnosibirskoi taige v skifskuiu epokhu? *Arkheologiya, etnografiia i antropologiya Evrazii*, 1 (9), s. 131-141.

Chugunov, K. V. 2005. Absolutnaia khronologiya tagarskoi kultury — vzgliad izvne. In: Korol, G. G. (ed.). *Arkheologiya Iuzhnoi Sibiri: idei, metody, otkrytiia*. Krasnoiarsk: KGPU im. V. P. Astafeva, s. 102-104.

Shelekhan, O. V. 2012. Boiovi sokyry skifskogo typu z Pivnichnoho Prychornomor'ia. *Arkheologiya*, 2, s. 3-13.

Shulga, P. I., Shulga, P. D. 2015. Mogilnik Saensai ranneskifskogo vremeni u g. Urumchi (Sintsian, Kitai). *Trudy Gosudarstvennogo Ermitazha*, 77: Arkheologiya bez granits: kolleksii, problemy, issledovaniia, gipotezy, s. 512-533.

Iablonskii, L. T. 1996. *Saki Iuzhnogo Priaralia*. Moscow: IA RAN.

Curtis, J. E., Kruszyński, M. 2002. *Ancient Caucasian and Related Material in the British Museum*. London.

Curtis, J. E., Tallis, N. (eds.). 2005—2006. *Forgotten Empire. The world of Ancient Persia. Catalogue of the Exhibition*. British Museum. London.

Kossack, G. 1983. Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des Skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 5, S. 89-186.

Kossack, G. 1987. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: Franke, H. (ed.). *Skythika*. München: BAdW, S. 24-86.

Loehr, M. 1949. Ordos Daggers and Knives. New materials, Classification and Chronology. First Part: Daggers. *Artibus Asiae*, 12, 1—2, p. 23-83.

Matsumoto, K. 2021. The Bronze Age in the Eurasian Steppes. *Japanese Journal of Archaeology*, 8, p. 287-328.

Unal, V. 1982. Zwei Gräber eurasischer Reiternomaden im nördlichen Zentralanatolien. *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie*, 4, S. 65-82.

S. A. Skoryi, R. V. Zymovets

BIMETALLIC PICK-AXE FROM THE DNIPRO FOREST-STEPPE LEFT BANK: CAUSE FOR CONVERSATION ABOUT THE SIMILAR ARMAMENT OF EARLY SCYTHIAN EPOCH IN EURASIA

The paper is devoted to a newfound artefact of the Scythian archaic epoch — a bimetallic pick-axe, discovered in the Vorskla River basin, near the city of Akhtyrka of Sumy region of Ukraine. Pick-axes are a kind of close-in fighting weapon, along with picks and axes, quite rare for the Scythian Age. The specimen under study belongs to a relatively small group of bimetallic pick-axes, consisting of an iron (or steel) warhead and a bronze socket. Like most bimetallic pick-axes, the specimen from Akhtyrka has a bird's head with slotted eyes and a curved beak (part of the beak is lost) under the striker, cast together with the socket.

The bimetallic pick-axes from Akhtyrka is, at the moment, the most western reliable find of this type of weapon. The paper includes a catalog of bimetallic pick-axes of the early Scythian Age from Eurasia, numbering 24 items: 2 — Western Siberia, 4 — Southern Urals, 3 — Volga-Kama region, 3 — Western Asia (3; most likely 2 pick-axes kept in the British Museum and the Metropolitan Museum are from the same region), Aral Sea (1), Colchis, Western Georgia (3), North Caucasus (2), Kuban (1), Taman (1), Northern Azov region,

Eastern Ukraine (1), Vorskla basin, Eastern Ukraine (1). Most of the bimetallic pick-axes (18 items) have a sculptural image of a bird's head between the striker and the socket.

The main chronological indicators of the time of existence of the bimetallic pick-axes are 4 assemblages: mound 84 of the Uygarak burial ground (first half of the 7th century BC); mound 5 of the Kichigino-I burial ground (second half — late 7th century BC); grave G of the Ananyino ground burial; grave near the village of Imirler (both — second half of the 7th — early 6th century BC). In the light of the discussion that has been going on for more than 20 years about the dating of the early Scythian culture, it seems important that none of these complexes dates back to the 8th century BC. Accordingly, the time of existence of bimetallic pick-axes must be attributed to the 7th — first half of the 6th century BC.

The chronological priority of the Uygarak pick-axe in relation to the Asia Minor pick-axes allows us to conclude that the latter are markers of the advance of the Saka military contingent to the Middle East, as part of the famous Asia Minor campaigns of the Scythians. Accordingly, the finds of pick-axes in the Caucasus, the Kuban region and Eastern Ukraine should be considered as markers of the movement of some part of the Scythian military contingent to Europe during or immediately after the Asiatic campaigns. The concentration of pick-axes in the area of the Ananyino culture is explained by the migration of part of the Scythian or Saka military contingent, recorded by Herodotus.

The dating of the main chronological indicators makes it possible to draw a correlation with bronze pick-axes, which have become widespread in the eastern regions of Eurasia. The variety of forms of bronze pick-axes from Southern Siberia, Altai and Tuva, as well as their chronological priority, allow us to conclude that bimetallic pick-axes are derived from bronze ones. Apparently, in the first half of the 7th century BC a technological innovation takes place, as a result of which the bronze blade are replaced with an iron / steel plate inserted into a bronze socket. The currently available archaeological sources make it possible to connect this innovation with the Aral Sea region and the historical Sakas but it is still premature to draw final conclusions.

Keywords: bimetallic pick-axes, Dnipro Forest-Steppe Left Bank, Eurasia, Anterior Asian campaign of the Scythians.

Одержано 2.05.2023

ЗИМОВЕЦЬ Роман Віталійович, кандидат філософських наук, науковий співробітник, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України, Київ, Україна.

ZYMOVETS Roman, Candidate of Philosophy Sciences, Researcher, Grigory Skovoroda Institut of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6045-6374,
e-mail: romanzimovets@gmail.com.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

SKORYI Sergey. Dr. Hab., Professor, Chief of Department of Early Iron Age, Institute of Archaeology of the National Academy of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0002-7842-890X,
e-mail: idanfirs@ukr.net.